

Prekursorzy niemieckiej geopolityki

Pioneers of German geopolitics

PIOTR EBERHARDT

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55; p.ebe@twarda.pan.pl

Zarys treści. W artykule przedstawiono idee i koncepcje twórcze czołowych niemieckich geografów i ekonomistów z XVIII i XIX w. Poprzez swoje prekursorskie dokonania przyczynili się oni do powstania w XX wieku geopolityki. Zaprezentowano osiągnięcia naukowe niemieckich uczonych tworzących podstawy nowoczesnej antropogeografii (J.G. Herder, K. Ritter, E. Kapp, E.M. Arndt, A. Kirchhoff) oraz tych, którzy pracowali nad doktryną gospodarki wielkiego obszaru (J.G. Fichte, K.F. Nebenius, F. List, P. de Lagarde, C. Frantz, G. Schmoller). W końcowej części artykułu omówiono jeszcze inne nurty badawcze, które wpłynęły na rozwój i oblicze ideowe niemieckiej geopolityki.

Słowa kluczowe: antropogeografia, geopolityka, Niemcy.

Wprowadzenie

Dzieje rozwoju poszczególnych kierunków ideologicznych tworzonych przez myślicieli i działaczy politycznych mogą być ujmowane dwojako, w zależności od potrzeb i zamierzeń badaczy. Pierwsze podejście, zwane podmiotowym, zmierza do przedstawienia poglądów indywidualnych twórców idei lub koncepcji. Poprzez ocenę ich subiektywnych dokonań staramy się zrozumieć istotę i sens głoszonych przez nich ideologii. Drugie podejście ma oblicze bardziej przedmiotowe. Polega na prezentacji głównych cech i myśli przewodniej rozpatrywanej ideologii lub doktryny. Problem genezy i rozwoju historycznego oraz omówienie poglądów jej kolejnych przedstawicieli staje się kwestią drugorzędną. Obie metody badawcze są w nauce zasadne i mogą przynieść oczekiwane rezultaty (por. Tokarczyk, 2005, s. 13).

W celu poznania i wyjaśnienia przyczyn oraz początków geografii politycznej oraz niemieckiej geopolityki przyjęto zasadę podmiotowo(personalno)-chronologiczną. Przedstawiono dokonania twórcze kilkunastu niemieckich geografów i ekonomistów interesujących się geografiami polityczną, których osiągnię-

cia badawcze umożliwiły powstanie nowej dziedziny wiedzy na pograniczu geografii i politologii. Stopniowo uformowała się dyscyplina naukowa, która przyjęła nazwę geopolityki¹. Zawarła ona elementy geografii, politologii, biologii, socjologii i demografii. Ze względu na swoje utylitarno-doktrynalne ukierunkowanie polityczne, od początku wzbudzała kontrowersje co do swej wartości naukowej². Przez wielu uczonych traktowana jest do dziś jako rodzaj metody badawczej lub zespołu doktryn związanych z doraźną polityką państwa. Spełniała głównie rolę instrumentalną, uzasadniając decyzje polityczne prawami geograficznymi. Wnikanie w spór o walory poznawcze i interpretacyjne geopolityki było zawsze bezprzedmiotowe. Faktem jest powstanie specyficznego zasobu wiedzy, którą trudno jednoznacznie zakwalifikować do tradycyjnych dyscyplin naukowych. W ramach geopolityki powstało wiele koncepcji i doktryn ideologicznych, zazwyczaj ocenianych krytycznie. Niemniej pewne z nich uzyskały rozgłos i do tej pory są obiektem zainteresowania specjalistów. Niektóre próbowano również z różnym skutkiem wykorzystać w działalności politycznej.

Koncepcje naukowe o wyraźnym ukierunkowaniu ideologicznym mogą powstać i wpływać na rzeczywistość polityczną jedynie w sprzyjających okolicznościach historycznych i odpowiednich uwarunkowaniach społecznych. Tylko wtedy subiektywne spekulacje indywidualnych ideologów mogą zaistnieć i stać się popularne. W przypadku spójnych założeń metodologicznych mają szansę przyjąć formę dyskusyjnych paradygmatów intelektualnych. Nie było przypadkiem, że zręby nowoczesnej geopolityki powstały w Niemczech³, a wśród jej czołowych prekursorów znaleźli się koryfeusze nauki niemieckiej. Bez poznania koncepcji tworzonych przez prekursorów i twórców niemieckiej geopolityki trudno jest zrozumieć przełomowe wydarzenia, które zdeterminowały dzieje Europy w XX w. W żadnym innym narodzie teoretyczne idee, mity, koncep-

¹ Pojęcie geopolityki wprowadził na początku XX w. Rudolf Kjellén na określenie polityki uwarunkowanej czynnikami terytorialnymi (geograficznymi). Liczne definicje geopolityki zawarto w opracowaniu Z. Lacha i J. Skrzypa (2007, s. 192–196).

² Pierwszym polskim geografem rozpatrującym kwestie naukowości geografii politycznej i geopolityki był S. Pawłowski, który stwierdził: „Nadzwyczaj żywy rozwój geopolityki w Niemczech, której to nauce poświęcono liczne dzieła i czasopisma znajduje już dzisiaj całkowite swe wyjaśnienie. Oto uczyniono geopolitykę ważnym narzędziem walki przeciw traktatom i pokojowi. Przy pomocy argumentów wynikających rzekomo z geografii państw, starano się ukuć broń przeciwko urojonej krzywdzie Niemiec. Geopolityka bywa niekiedy niesłusznie uważana za równoznaczną z geografią polityczną. Wiemy, że tak się nie stało. Szkoła niemieckiej geopolityki przeszła bowiem zdecydowanie z pola nauki na pole polityki czystej, a następnie na pole publicystyki. Geopolityka stała się ważnym, dziś niemal powszechnie stosowanym narzędziem agitacji politycznej. Pod różnymi postaciami dotarła do szkoły niemieckiej i weszła w życie. Z tym momentem przestała być nauką” (Pawłowski, 1938, s. 152–153). Późniejsze opinie geografów były mniej jednoznaczne, niemniej przeważały sformułowania kwestionujące jej podstawy naukowe.

³ Za twórców geopolityki uznaje się Friedricha Ratzla oraz Rudolfa Kjelléna. Ten ostatni, choć był Szwedem, deklarował się jako sympatyk pangermanizmu i głosił potrzebę utworzenia imperialnych Niemiec. Problematyka ta jest już obecnie w Polsce doskonale znana, m.in. dzięki książce L. Moczulskiego (1999). B. Świdorski (1949) był pierwszym polskim badaczem, który poddał syntetycznej ocenie dokonania twórców niemieckiej geopolityki. Krytyczną – z punktu widzenia ideologii marksistowskiej – analizę niemieckich dzieł geopolitycznych przeprowadzili M. Hirszowicz (1955) oraz J. Litwin (1956).

cje i symbole związane z geopolityką nie inspirowały i nie kreowały w sposób tak znaczący polityki zagranicznej państwa. Były punktem wyjścia do planów aneksji i programów wielkomocarstwowych. Atrakcyjność programów geopolitycznych w Niemczech wynikała z obiektywnych przesłanek psychologicznych – w tym kraju stosunkowo wcześniej pojawił się nowoczesny nacjonalizm wielkoniemiecki. Szukano argumentów, aby wzmocnić jego siłę. Postulaty poszerzenia zasięgu terytorialnego państwa wymagały rzeczowego uzasadnienia. Powstało powszechne przekonanie o celowości prowadzenia imperialnej polityki, gdyż tylko taka jest godna wielkiego narodu. Motywowano ją wzrastającym potencjałem demograficznym kraju. Wiara we własne, prawie nieograniczone możliwości, obawa przed przeludnieniem oraz mocno zakorzeniony mit o narodzie nieposiadającym wystarczającej przestrzeni życiowej (koncepcja *Volk ohne Raum*) sprzyjała nastrojom szowinistycznym. Były one inspiracją do tworzenia wielu koncepcji ideowych i programów politycznych nawołujących do podbojów i aneksji. We wszystkich szukano uzasadnień łatwych do przyswojenia przez ówczesne niemieckie społeczeństwo. Główne argumenty merytoryczne zaczerpnięto z nauk filozoficznych, geograficznych, demograficznych i biologicznych. Powszechnie głoszono, że wojny zaborcze i rywalizacja państw zmierzających do dominacji politycznej jest normalnym procesem historycznym zdeterminowanym uwarunkowaniami geograficznymi – jest to zgodne z prawami przyrodniczymi i dialektycznymi. Nieuniknioną konsekwencją rywalizacji państw i narodów o granice i przewagę są konflikty zbrojne. Podobnie jak w świecie przyrody, gdzie słabsze gatunki ulegają zagładzie, zmagania o dominację doprowadzą do eliminacji narodów słabszych i mniej wartościowych. Tego typu stała selekcja jest procesem pozytywnym i korzystnym dla rozwoju cywilizacji europejskiej.

Utwierdzano się w przekonaniu, że Niemcy są narodem przedsiębiorczym, pracowitym i aktywnym, a narody stojące na niższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego konkurują z nimi w walce o przestrzeń życiową. Tworzenie tego typu mistycznej ideologii miało duże znaczenie polityczne, gdyż usprawiedliwiało imperialistyczną politykę wobec otoczenia jako zgodną z prawami ewolucji nowoczesnych narodów wchodzących w erę industrializacji i postępu technicznego. Kształtujący się stopniowo zbiór hipotez o konkurencji, rywalizacji i konfrontacji państw i narodów w przestrzeni, który później stał się domeną geopolityki wymagał spełnienia wyraźnie określonych wymogów teoretyczno-metodycznych. Należało przede wszystkim wykorzystać i odpowiednio zaadaptować, a następnie zmodyfikować dotychczasowy dorobek wiedzy. Nie było to trudne, ponieważ osiągnięcia niemieckiej geografii, przyrodoznawstwa, filozofii, ekonomii i socjologii były już znaczące i wiele złożonych problemów doczekało się naukowego wyjaśnienia. Dysponując tym dorobkiem poznawczym Friedrich Ratzel (1844–1904), Karl Haushofer (1869–1946), Erich Obst (1886–1981) i Reinhard Höhn (1904–2000) mieli zadanie ułatwione, gdyż mogli czerpać z osiągnięć swoich poprzedników (Klin, 2008; Eberhardt, 2009).

Najbardziej przydatne były prace czołowych niemieckich geografów, którzy skonstruowali podstawy nowoczesnej antropogeografii. W tej dziedzinie niemiecka nauka przodowała w świecie mając duży dorobek teoretyczny i empiryczny. Drugim kierunkiem badawczym, który odegrał istotną rolę w rozwoju niemieckiej geopolityki i geografii politycznej była tzw. doktryna wielkiego obszaru (przestrzeni). Ten specyficzny kierunek badawczy powstał w Niemczech i wśród jego czołowych reprezentantów znaleźli się głównie ekonomiści, ale również geografowie, prawnicy i historycy. Były im bliskie idee unifikacyjne. Na podstawie obserwacji procesów ekonomicznych doszli do przekonania, że małe twory polityczne tracą rację bytu, należy więc zmierzać do integracji, scalania i formowania coraz większych jednostek terytorialnych. Obiektywnie występujące tendencje rozwoju ekonomicznego zostały wykorzystane do planów *sensu stricto* politycznych. Zakładano, że przyszłość świata należy do wielkich, ekspansywnych państw. Jednym z nich są Niemcy, które powinny zmierzać do utworzenia wielkiego imperium lądowego obejmującego znaczną część Europy.

Powyższe dwa kierunki badawcze przypomniano i skomentowano. Zaprezentowano poglądy czołowych myślicieli, wnoszących najwięcej wartościowych przemyśleń do rozwoju niemieckiej antropogeografii oraz tych, którzy uzasadniali nieracjonalność prowadzenia niemieckiej gospodarki w ograniczonej skali przestrzennej⁴. Nie znaczy to, że te dwa nurty badawcze objęły całą interesującą nas problematykę – twórcy nowoczesnej geopolityki wykorzystywali znacznie szerszy dorobek naukowy i sięgali do wielu innych źródeł merytorycznych i dokumentacyjnych. Zostały one również przypomniane, ale ujęte marginalnie, jako że w zdecydowanie mniejszym zakresie nawiązywały do tematyki geograficznej.

Geneza, rozwój i osiągnięcia niemieckiej antropogeografii

Podstawy nowoczesnej antropogeografii powstały w Niemczech i wśród jej czołowych reprezentantów znaleźli się uczeni niemieccy. Pojawienie się w tym kraju grupy utalentowanych myślicieli interesujących się wiedzą o otaczającym świecie wynikało z obiektywnych przesłanek historycznych. Kult rozumu i racjonalnego postępowania sięga w Niemczech połowy XVIII w., kiedy nastąpiło połączenie Prus Wschodnich z Brandenburgią. O kształcie nowego państwa zdecydowały czynniki ideologiczne oraz warunki polityczne. Podstawą porządku prawnego był społeczny konserwatyzm, kult państwa i absolutystyczny ustrój związany z centralizacją władzy. W następnym stuleciu ideologia pruskiego militarysty, przesiąknięta hasłami francuskiego oświecenia znalazła

⁴ W fazie selekcji oraz przy analizie dorobku naukowego i postawy ideologicznej poszczególnych badaczy korzystano głównie ze źródeł wtórnych, przeważnie polsko- i niemieckojęzycznych, sporadycznie angielskich. Dotarcie do tak wielu oryginalnych niemieckich prac autorskich opublikowanych 100 lub 200 lat temu byłoby trudne, a nie wydaje się konieczne. Wybrano uczonych sławnych, o których wiele pisano i ich dzieła były wielokrotnie oceniane apologetycznie lub krytycznie. Ze względu na przeglądowy charakter pracy nie zachodziła potrzeba studiowania oryginalnych manuskryptów.

wyraz w mecenacie kulturalnym państwa nad nauką. Za panowania Fryderyka I, następnie zaś Fryderyka Wilhelma I powstała ideologia „służby państwu” utożsamiająca państwo i armię. Powinnością nauki stało się wspieranie władzy dążącej do potęgi państwa (Olszewski, 1982, s. 15).

Po epoce napoleońskiej do wzmocnienia pruskiej mitologii narodowej przyczynił się modny wówczas polityczny romantyzm. Wiązał się z nim kult autorytarnej władzy i marzenia o mitycznym posłannictwie narodu niemieckiego. Wymagało to stworzenia sprawnego dobrze zorganizowanego hierarchicznego państwa. Cel ten został stosunkowo szybko spełniony. Przyjmowano, że państwo pruskie, a następnie niemieckie, jest ideą uniwersalną, ma własne drogi rozwoju i niepowtarzalną wartość. W takim rozumieniu dobro państwa (*Wohl des Staates*) stanowi podstawowy nakaz politycznego działania. Wyznacznikiem potęgi państwa jest siła militarna oraz terytorium. Obowiązkiem, a nawet misją narodu jest walka o przestrzeń. Wiedza z zakresu antropogeografii była do tego zadania bardzo przydatna, nauki geograficzne stały się więc rzecznikiem, a w zasadzie zakładnikiem interesów państwa. Niemieccy geografowie wskazywali, że ich kraj jest przeznaczony do realizowania wielkich zamierzeń politycznych. Dysponuje odpowiednim potencjałem demograficznym i gospodarczym, marnotrawionym jednak w wąskich granicach Rzeszy Niemieckiej. Na wschodzie tymczasem znajdują się wolne obszary nadające się do kolonizacji i zagospodarowania.

Geografia niemiecka aż do początków XX w. reprezentowała najwyższy poziom na świecie. Na licznych uniwersytetach powstały katedry geograficzne, na których wykładali uczeni o światowym autorytecie⁵. Wybranie najwybitniejszych, którzy w geografii politycznej odegrali przełomową rolę, jest trudnym zadaniem obciążonym subiektywizmem. Starano się wybrać badaczy najbardziej reprezentatywnych, którzy wnieśli najwięcej oryginalnych i nowatorskich przemyśleń i idei. Można przyjąć, że do czołowych antropogeografów niemieckich XVIII i XIX w. należeli J. G. Herder, K. Ritter, E. Kapp, E. M. Arndt i A. Kirchhoff. Późniejsze generacje geografów nie kryły, że dzięki dokonaniom tych pięciu myślicieli mogła rozwinąć się geografia polityczna, a następnie powstać niemiecka geopolityka.

Johann Gottfried Herder (1744–1803), powszechnie uważany za twórcę nowoczesnej geografii niemieckiej, urodził się i przebywał przez pierwsze 18 lat swego życia w Mohrungen (dzisiejszy Morąg) w ówczesnych Prusach Wschodnich (Adler, 1965). Po dojściu do pełnoletniości wstępuje na wydział teologiczny Uniwersytetu Królewskiego (Albertiny). Poznaje tam starszego od siebie o 20 lat Immanuela Kanta (1724–1804). Początkowo był zafascynowany jego koncepcjami filozoficznymi, potem jednak stał się ich konsekwentnym oponentem. Po ukończeniu studiów udał się Herder do Rygi, gdzie rozpoczął działalność dydaktyczną i naukową, której był już wierny do końca życia. Zaczął wówczas

⁵ Pierwsza katedra geografii na świecie powstała w 1820 r. w Berlinie. Dalsze utworzono w Gies-sen (1869) i w Lipsku (1871), a w latach 1874–1876 w Halle, Bonn, Wrocławiu, Marburgu i drugiej w Berlinie.

pisać książkę najważniejszą w jego dorobku – *Myśli o filozofii dziejów*⁶, uważane za dzieło klasyczne, które odegrało znamienne rolę w rozwoju filozofii, geografii i politologii. Herder przebywał w Rydze do 1769 r., następnie udał się do Strasburga, Pückeburga, a potem do Weimaru, gdzie mieszkał aż do śmierci.

Przez całe życie intensywnie pracuje na polu filozofii, geografii, historii i etnografii. Zajmuje się koncepcją narodu i państwa (*Volk und Staat*), pochodzeniem i ewolucją języków, wpływem klimatu na działalność człowieka. Pasjonuje się folklorem, wprowadzając pojęcie ludowości. Analizuje każdy problem w ujęciu historycznym. Dzieje ludzkości są dla Herdera procesem zdeterminowanym przez prawa natury i rozwijają się ewolucyjnie w zgodzie z ustalonymi zasadami, które można dostrzec w każdym zachodzącym na ziemi zjawisku i procesie. Należy jedynie je zrozumieć, wytłumaczyć i ocenić. Herder każdą kwestię filozoficzną czy polityczną rozpatrywał od strony etycznej. Kryterium moralne było decydujące, ale nie ujmował tego dogmatycznie. Było w jego rozumowaniu wiele idealizmu i romantyzmu, w dobrym tego słowa znaczeniu. Mając bogatą wiedzę filozoficzną tworzy naukowe podstawy antropogeografii, zajmującej się relacjami między człowiekiem a przyrodą.

Oryginalne są przemyślenia Herdera na temat roli państwa, które jest tworem historycznym, ulegającym ewolucyjnej metamorfozie. Polemizuje z rozpowszechnianą w XVIII w. teorią genezy państwa, powstałego jakoby w wyniku tzw. umowy społecznej, w której decydującą rolę odegrał czynnik rozumu ludzkiego. Twierdzi, że państwo despotyczno-dziedziczne, a takie wówczas istniały, powstało w rezultacie przemocy i wojny, w której silniejszy pokonuje słabszego. Nie neguje jednak konieczności uformowania sprawnego demokratycznego państwa, nawiązującego formą rządu do antycznej greckiej demokracji miejskiej. Podobnie rozpatrując stosunki między władzą a obywatelem stał na stanowisku przestrzegania prawa.

W twórczości Herdera wiele miejsca zajmuje problem relacji między instytucją państwa a narodem. Uważał, że państwo pozbawione charakteru narodowego – to jedynie bezduszna machina polityczna. Podstawą państwowości jest społeczeństwo dążące do emancypacji prawnej, zaś cechą identyfikującą jest język, będący nieodzownym warunkiem powstania narodu. W odróżnieniu od późniejszych ideologów francuskich, podkreślających znaczenie obywatelstwa, dla Herdera nieodzownym warunkiem ukształtowania się świadomości narodowej jest wspólnota językowa (Wróblewski, 1977).

Herder odnosił się przychylnie do Słowiańszczyzny i Polski. Porównując ludy germańskie i słowiańskie uznał te pierwsze za bardziej przedsiębiorcze, wojownicze i agresywne. Krytycznie oceniał misyjną akcję chrystianizacyjną i germanizacyjną wobec ludów słowiańskich, jako niszczącą ich tradycyjną ludowość. Podobnie negatywnie odnosił się do rozbiorów Polski. Idealizacja narodów sło-

⁶ Przetłumaczone na język polski i wydane w 1838 r. w Wilnie, następnie powtórnie przetłumaczone i opublikowane w 1962 r. w Warszawie, z obszerną przedmową E. Adlera.

wiańskich oraz wyraźne potępienie polityki państw absolutystycznych wobec Polski było przyjmowane przez Polaków z uznaniem i wdzięcznością. Znalazło to oddźwięk w literaturze historycznej⁷.

Karl Ritter (1779–1853) był kontynuatorem idei herderowskich. Urodził się w rodzinie duchownego protestanckiego. Początkowo zamierzał zająć się historią, jednak po przyjeździe do Berlina, pod wpływem A. Humboldta (1769–1859), zainteresował się geografią. Jego kariera akademicka przebiegała wolno, jako że był samoukiem, niemniej uzyskał w 1825 r. stanowisko profesora w Wyższej Szkole Wojennej w Berlinie. W 1817 r. rozpoczął prace nad wielką geografią świata. Wydał 19 tomów, każdy po około 1000 stron tekstu. Tego dzieła pisanego aż do śmierci nie ukończył. Wprowadził do nauki nowe pojęcie ziemioznawstwa (*Erdkunde*), mające zastąpić tradycyjną geografię. Był – obok Herdera – reprezentantem kierunku historyczno-teologicznego w powstającej antropogeografii. Treść i zakres tej nowej dziedziny wiedzy określił w swej pracy *Europa*. Głównym jej celem jest prezentacja wiedzy o świecie człowieka i przyrody w ich wzajemnych uzależnieniach (Nowakowski, b.d.w., s. 10).

Przy ocenie zjawisk w przestrzeni Ritter wprowadził metodę porównawczą oraz umiejętność wyjaśnienia wydarzeń historycznych przyczynami przyrodniczo-geograficznymi. Łącząc geografię z historią zdawał sobie sprawę, że każde zjawisko rozwija się zarówno w przestrzeni, jak i w czasie. Dla antropogeografii ritterowskiej zdarzenia indywidualne miały znaczenie drugorzędne. Jej celem było poznanie przyczyn, tendencji i skutków w wymiarze homogenicznym (wszechziemskim), odniesionym do przyrody i do człowieka. Dużą rolę odegrał Ritter w rozwoju kartografii – był autorem pierwszych map gospodarczych Europy (1806 r.). Jeden z twórców geopolityki, Ratzel, wielokrotnie zaznaczał, że wychował się na dorobku publikacyjnym Rittera, nie tylko z powodu nagromadzenia olbrzymiej wiedzy geograficznej, ale również z racji wartości jego wskazówek teoretyczno-metodycznych. Można tu przytoczyć opinię Ratzela o swoim nauczycielu: „w całej geografii Rittera nie ma zdania o stosunku między historią a przyrodą, którego nie moglibyśmy aprobować” (Babicz, 1962, s. 34). Ideologicznie jednak znacznie się różnili: Ritter wychowany był w duchu teologiczno-idealistycznym, natomiast Ratzel reprezentował stanowisko materialistyczne i bliski mu był skrajny darwinizm polityczny i społeczny. Należy

---

⁷ Doceniając wielkość humanizmu Herdera wielki myśliciel i patriota niemiecki Wolfgang Menzel (1798–1873) pisał: „Z uczuciem ciepłym wnikał Herder w głąb duszy każdego narodu i wydobywał z niej najwonniesze kwiaty wszystkiego co szlachetne i piękne. Z kwiatów tych uwijał on wieniec święty geniuszowi ludzkości i stawał się sam jej najgodniejszym Kapłanem. Daleki od próżnej chęci budzenia jakiejś szczególnej czci dla narodu niemieckiego wśród obcych, zdobywał ją nieświadomie tym, że przez niego i w nim duch jego narodu dosięgał wyżyn najszlachetniejszego humanizmu” (Zdziechowski 1999, s. 14). Można tylko ubolewać, że antropogeografia niemiecka, mająca tak wspierać początki, w miarę upływu lat zatracala swe humanistyczne oblicze, które jej nadał Herder i stała się często instrumentem uzasadniającym panowanie silniejszego narodu nad słabszym. Nie znaczy to, że wszyscy niemieccy antropogeografowie odeszli od humanizmu, lecz niestety nie oni nadawali ton niemieckiej geografii.

tu wspomnieć, że uczniem Rittera był Wincenty Pol, uważany za pierwszego polskiego geografa⁸.

Ernst Kapp (1808–1874) studiował filologię klasyczną na Uniwersytecie w Bonn, ale główne jego zainteresowania skupiały się na geografii. Pod wpływem idei ritterowskich rozpoczął działalność naukową i publicystyczną, próbując połączyć osiągnięcia geografii, historii i filozofii. Stał się jednym z ważnych przedstawicieli rozwijającej się wówczas w Niemczech antropogeografii. Rezultaty jego prac były na tyle doniosłe, że przypominali je i kontynuowali późniejsi klasycy geopolityki niemieckiej. W 1845 r. Kapp wydał dzieło pt. *Philosophische oder vergleichende allgemeine Erdkunde (Filozoficzna lub porównawcza geografia ogólna)*, w którym zaprezentował swoje poglądy historiozoficzno-filozoficzne w dopasowaniu do aktualnych potrzeb wiedzy geograficznej. Podłożem światopoglądowym Kappa była filozofia herderowska, a w zasadzie heglowska, szczególnie historiozoficzna teza o wzrastającej ingerencji człowieka w środowisko geograficzne. Kapp zajął się: „stosunkiem między człowiekiem i przyrodą w jej różnorodnej postaci: form powierzchni, wód, roślin, zwierząt, klimatu. Stojąc na gruncie idealistycznej filozofii Friedricha Schellinga (1775–1854) i Geорга Hegla (1770–1831) uwzględnił ziemię w triadycznym rozwoju sił duchowych” (Babicz, 1962, s. 41; szerzej Sass, 1973).

Punktem wyjścia w rozumowaniu Kappa jest nie ziemia, lecz historyczna idea. Jako geograf i historiozof dążył do rozpatrzenia zjawisk przestrzennych nie tyle w przyczynowej zależności, ile w kierunku ukazania przyrody i człowieka w ujęciu autonomicznym. Dokonał analizy i oceny usytuowania terytorialnego ówczesnych Niemiec z punktu widzenia geografii kultury i geografii politycznej. Podstawowym założeniem jest jego teza o centralnym położeniu Niemiec w Europie. Stanowią one „serce” kontynentu europejskiego, a że Europa jest dominującą częścią świata, to usytuowanie Niemiec jest wyjątkowe i musi przynieść brzemiennie konsekwencje polityczne. Niemcy są skazani na wielkość i mają obiektywne możliwości odegrania doniosłej roli w dziejach świata, wymaga to tylko jedności terytorialnej. Koniecznością historyczną jest zjednoczenie wszystkich prowincji niemieckich w jednym wielkim państwie. Według Kappa jest to zgodne z prawami rozwojowymi historii i kwestionowanie tego faktu świadczy o niewiedzy geograficznej i filozoficznej.

Uzasadniał, że świadomość wspólnoty ogólnoniemieckiej stopniowo się umacnia i musi przynieść likwidację rozdrobnienia feudalnego, sprzecznego z potrzebami współczesności. Niewątpliwie Kapp ocenił właściwie tendencje do zjednoczenia Niemiec, ale jego rozumowanie jest przesiąknięte determinizmem geograficzno-politycznym.

---

⁸ Według J. Babicza (1959, 1961) Ritter odegrał doniosłą i inspirującą rolę w rozwoju polskiej geografii. Na jego pracach wzorował się poeta i geograf Wincenty Pol (1807–1872), który utworzył w 1849 r. w Akademii Krakowskiej pierwszą katedrę geografii w Polsce, drugą z kolei na świecie (po berlińskiej).

Interesujący i oryginalny dorobek naukowy Kappa odegrał – podobnie jak przemyslenia Herdera i Rittera – istotną rolę inspirującą przy formułowaniu przez Ratzla jego koncepcji geopolitycznych. Wspomniani uczeni różnili się znacznie w swoich poglądach filozoficznych, łączyła ich jednak duża zbieżność w ocenie wpływu środowiska geograficznego na cywilizacyjny rozwój ludzkości.

Ernst Moritz Arndt (1769–1860) zajmował stanowisko profesora w Bonn i w Greifswaldzie. Pomimo że nie miał wykształcenia geograficznego, potrafił wykorzystać argumenty fizjograficzne i antropogeograficzne do uzasadnienia swoich poglądów na temat prowadzenia przez Niemcy polityki podbojów terytorialnych. Reprezentował poglądy skrajnie nacjonalistyczne, a nawet szowinistyczne. Było w nich wiele agresywności i ksenofobii wobec innych narodów, głównie Francji. Traktował Niemcy jak naród wybrany przez opatrność, który jest zobowiązany realizować wielkie programy imperialistyczne⁹. Jego opinie o posłannictwie Niemiec na kontynencie europejskim były wykorzystywane przez kolejne pokolenia uczonych i polityków niemieckich. Bliska mu była mitologia starogermańska; gloryfikował dzieje Niemiec, a zwłaszcza osiągnięcia państwa pruskiego. Wierzył, że dzięki Królestwu Pruskiemu państwo niemieckie osiągnie sukcesy polityczne i militarne. Przewidywania Arndta z I połowy XIX w. zostały po jego śmierci w pełni zrealizowane – po klęsce Francji powstało wymarzone przez niego Cesarstwo Niemieckie. Według wypowiedzianych przez Arndta koncepcji, po oczekiwanym zjednoczeniu, nowe, potężne Niemcy będą zmierzać do ustalenia granic naturalnych. Objęcie w jednym państwie obszarów zamieszkałych przez ludność rodowodu niemieckiego stanowi wstępny etap ekspansji terytorialnej Niemiec. Dlatego do Rzeszy Niemieckiej należy przyłączyć prowincje zamieszkałe przez Polaków, Czechów i Węgrów – te narody bowiem są w stanie przyjąć wyższą kulturę niemiecką. Mieszkają nad Łabą, Renem, Dunajem, Wisłą i Bugiem, a są to starogermańskie rzeki, które w pełnym swoim biegu wrócą do macierzy niemieckiej. Twierdził, że w przyszłości małe państwa staną się anachronizmem. Niemcy jako największy naród Europy są predysponowani do zajęcia całego terytorium między Francją a Rosją. Na północy granicą powinien być Bałtyk, Morze Niemieckie (Północne), a na południu Adriatyk i Morze Czarne. Bardzo ważna była dla niego granica zachodnia Rzeszy Niemieckiej. Dążył do odepchnięcia Francji jak najdalej na zachód. Konsekwentnie popularyzował hasło „Ren niemiecką rzeką a nie granicą” (Wolff-Powęska, 1979, s. 43).

Arndt był nie tylko uczonym, lecz również prozaikiem i utalentowanym poetą. Na jego twórczości literackiej wychowało się kilka generacji młodzieży niemieckiej. W jego patriotycznych wierszach można dostrzec apoteozę imperialistycznych wojen oraz zdobyczy terytorialnych. Ostateczny cel, to uzyskanie przez Niemcy rangi wielkiego światowego mocarstwa. Był prekursorem poglą-

⁹ Główne argumenty uzasadniające konieczność podbojów i zdobyczy terytorialnych zawarł Arndt w dwóch książkach pt. *Germanien und Europa* oraz *Staat und Vaterland*. Książki te, razem z całym dorobkiem Arndta, omówiła A. Wolff-Powęska (1979).

dów, które stały się 100 lat później, w okresie III Rzeszy Niemieckiej, obowiązkowe i traktowane jako podstawowy dogmat polityczny. Negatywnie odnosił się do liberalizmu i pacyfizmu, natomiast bliskie mu były idee totalitarne, związane z kultem silnego autorytarnego państwa dążącego do potęgi militarnej. Reprezentował antysemickie poglądy, tyle że miały one wydźwięk społeczny, a nie rasistowski. Późniejsi przywódcy III Rzeszy Niemieckiej nawiązywali często do ideologii głoszonej przez Arndta. Wywarł on duży, a przy tym negatywny wpływ na oblicze przyszłej niemieckiej geopolityki.

Alfred Kirchhoff (1838–1907) pochodził z rodziny mieszanej narodowościowo – ojciec jego był Niemcem, matka zaś Francuzką. Mając wykształcenie biologiczne, początkowo zajmował się przyrodą, następnie poświęcił się geografii. Wiązało się to z faktem uzyskania w 1871 r. docentury w zakresie geografii na utworzonej przez Rittersa Akademii Wojennej w Berlinie. Od 1873 r. pełnił funkcję profesora geografii na Uniwersytecie w Halle. Odegrał istotną rolę w rozwoju niemieckiej geografii politycznej (Schach, 2006). W odróżnieniu od wielu ówczesnych geografów niemieckich nie reprezentował poglądów nacjonalistycznych. Starał się być obiektywny i odrzucał wszelkie teorie rasistowskie i ksenofobiczne. Zwłaszcza krytycznie odnosił się do wprowadzania do geografii mistycyzmu i do operowania pojęciami z pogranicza mitologii i pseudonauki.

Interesujące są jego prace na temat powstania narodów (Kirchhoff, 2000, s. 253–269). Rozpatrując złożoność etniczną narodu niemieckiego neguje jego czysty rodowód germański – według Kirchhoffa powstał on z wymieszania ludów należących do trzech grup: germańskiej, słowiańskiej i romańskiej. Pomimo tej niejednorodności pochodzeniowo-historycznej powstał jednolity naród niemiecki – określenie przyczyn jego uformowania się w XIX w. wymagało jednoznacznego wyjaśnienia. Problem ten miał dla Kirchhoffa nie tylko znaczenie poznawcze, ale był doniosłym zagadnieniem politycznym. Naród niemiecki przez stulecia pozbawiony był jedności państwowej. Rzesza Niemiecka miała charakter symboliczny i składała się z kilkudziesięciu autonomicznych państw, z których teoretycznie każde mogło wytworzyć odrębny naród. Tak się jednak nie stało, pomimo zróżnicowania językowego i religijnego. Według Kirchhoffa czynniki integracyjne były na tyle silne, że one przeważyły. Przyczyną było powstanie po epoce napoleońskiej dojrzałego ruchu narodowego, który postawił sobie za cel zbudowanie ponad wszelkimi podziałami jednego wielkiego państwa narodu niemieckiego. Ta determinacja świadomościowa przyniosła oczekiwane rezultaty. Przypomina też apel Ernsta Renana (1823–1892), który przewidując zjednoczenie Niemiec wygłosił znamienną maksymę: „Naród jest wielką wspólnotą ludzi, która chce do siebie przynależeć” (Kirchhoff, 2000, s. 261). Dalekowzroczne poglądy Kirchhoffa nie spotkały się w Niemczech z pełną aprobatą i w miarę upływu lat były coraz bardziej kwestionowane. Wynikało to z siły demagogicznej koncepcji rasistowskich, które ostatecznie zatriumfowały w III Rzeszy Niemieckiej. Był jednym z pierwszych geografów, który wyodrębnił geografii politycz-

na jako odrębną dyscyplinę naukową, mającą własne pole badawcze w ramach ogólnej antropogeografii.

Dalszy rozwój antropogeografii

Przedstawiony dorobek twórczy pięciu wybitnych geografów daje przybliżony obraz rozwoju nie tylko niemieckiej nauki, lecz również problemów, które nurtowały myślicieli niemieckich w okresie stopniowego przekształcania się rozdrobnionej Rzeszy Niemieckiej w imperialne mocarstwo europejskie. Nowe wyzwania polityczne, społeczne, demograficzne i gospodarcze zmusiły intelektualistów niemieckich do przygotowania odpowiedzi na wiele trudnych pytań o charakterze ogólnym i szczegółowym. Jednolita dotychczas antropogeografia zaczęła się dzielić na dyscypliny zajmujące się odrębnymi fragmentami otaczającej nas przestrzeni geograficznej. Rozwinął się między innymi nowy kierunek poświęcony państwom i narodom oraz ich wzajemnym relacjom politycznym, który przyjął później nazwę geografii politycznej (*Politikgeographie*). W następnej fazie rozwinęła się geografia wojny (*Kriegsgeographie*), geografia militarna (*Militärgeographie*), geografia kultury (*Kulturgeographie*), geografia ruchu (*Verkehrsgeographie*) i geografia gospodarki światowej (*Weltwirtschaftsgeographie*) (Wolff-Powęska, 1975).

Czołowi geografowie niemieccy zajmujący się antropogeografią interesowali się Polską. Głosili oni zazwyczaj tezę o kulturalnej niższości narodu polskiego oraz braku predyspozycji i zdolności do prowadzenia efektywnej polityki (z wyjątkiem np. Herdera). Zwracali uwagę na opóźnienie cywilizacyjne ziem polskich. Twierdzili, że z geograficznego i politycznego punktu widzenia Polska nie jest przygotowana do samodzielnego bytu, zaś w okresie międzywojennym mówili o Polsce jako o kraju sezonowym¹⁰.

Nie znaczy to, że wszyscy badacze zajmujący się szeroko ujętą antropogeografią mieli poglądy nacjonalistyczne i imperialistyczne, ale nawet ci nieliczni o nastawieniu bardziej przychylnym mieli do narodów wschodnioeuropejskich stosunek protekcyjny. Dokonania twórców niemieckiej antropogeografii były jednak wykorzystywane selektywnie. Klasycy nowoczesnej geopolityki bazowali głównie na tych poglądach, które preferowały siłę. Nowym orężem propagandowym stała się kartografia – mapy poszczególnych krajów i regionów były pod-

¹⁰ Podobne nastawienie do kwestii polskiej mieli również najbardziej znani historycy niemieccy. Wielu z nich gloryfikowało dokonania cywilizacyjne żywiołu niemieckiego na ziemiach polskich, twierdząc, że tylko dzięki napływowi kolonistów niemieckich powstały miasta oraz nastąpiło unowocześnienie gospodarki. Heinrich von Treitschke (1817–1895) oraz Heinrich von Sybel (1817–1895) uważani są za twórców pruskiej, nacjonalistycznej szkoły historycznej. Udowadniali, że powstanie niezależnej Polski byłoby paradoksem politycznym, upadek przedrozbiorowej Rzeczypospolitej był nieunikniony, a za jej unicestwienie ponoszą odpowiedzialność wyłącznie Polacy. Tolerując anarchię, obskurantyzm i zacofanie zagrażali funkcjonowaniu państw sąsiednich (Czubiński, 1999, s. 8). Tematyka ta została dogłębnie omówiona przez polskich historyków H. Olszewskiego (1982) i A.F. Grabskiego (2006) oraz przez obiektywnego uczonego niemieckiego K. Zernacka (2006).

stawą tworzenia koncepcji geopolitycznych. Spośród antropogeografów zaczęła się wyodrębniać na początku XX w. liczna grupa interesująca się geografiami polityczną, operująca na styku geografii i politologii. Jej czołowi przedstawiciele to: Robert Sieger (1864–1926), Wilhelm Volz (1870–1958), Otto Maull (1887–1957), Adolf Grabowsky (1880–1969), Ewald Banse (1883–1953), Hermann Lautensach (1886–1971), Ernst Jäckh (1875–1959) i Albert Penck (1858–1945).

Koncepcje gospodarki wielkiego obszaru (*Grossraumwirtschaftu*)

Przez kilka stuleci Rzesza Niemiecka była podzielona na wiele mniej lub bardziej samodzielnych jednostek politycznych. Miały one swoją wieloletnią tradycję i zdołały wytworzyć lokalny patriotyzm. Istniała w pewnym stopniu świadomość wspólnoty ogólnoniemieckiej, niemniej regionalne partykularyzmy były dość silne i idee zjednoczeniowe nie były powszechnie akceptowane. Uwarunkowania międzynarodowe również nie sprzyjały utworzeniu wspólnoty wszechniemieckiej. Pomimo że od XVIII w. coraz bardziej dominowało Królestwo Pruskie, stale istniały liczne wewnętrzne rozgraniczenia polityczne. Na początku XIX w. terytorium Rzeszy Niemieckiej składało się z 38 prowincji polityczno-gospodarczych, oddzielonych od siebie obszarami celnymi, a w ramach nich istniały jeszcze dodatkowe rozgraniczenia. Wzajemne kontakty były utrudnione, gdyż funkcjonowało wiele odrębnych systemów prawnych i finansowych, ograniczających współpracę ekonomiczną. Warunki te stanowiły barierę dla procesów industrializacji oraz tworzenia i modernizacji połączeń komunikacyjnych. Rozdrobnienie kraju stawało się zjawiskiem coraz bardziej anachronicznym. Obserwując ten stan rzeczy liczni badacze (geografowie, ekonomiści, prawnicy) dochodzili do przekonania, że Niemcy mogą wejść na drogę rozwoju i postępu jedynie poprzez likwidację wszelkich granic i uformowanie wielkiego jednolitego obszaru gospodarczego. Traktatowe uwarunkowania międzynarodowe oraz ukształtowany przez wieki układ regionalnych autonomii uniemożliwiała jednak zjednoczenie narodów niemieckojęzycznych w jednym państwie. Dopiero dzięki powstaniu korzystniejszej konstelacji politycznej, skutecznym działaniom Bismarcka oraz pokonaniu Francji nastąpiło zjednoczenie i powstanie Cesarstwa Niemieckiego (1871)¹¹.

Osiągnięcie tego celu wymagało pokonania wielu przeszkód. Wieloletnie dążenia unifikacyjne odbywały się na wielu polach. Znaczną rolę odegrała działalność licznej grupy zwolenników tzw. idei gospodarki wielkiego obszaru. Dzięki ich pracy koncepcyjnej powstała rozległa literatura, w której zawarto interesu-

---

¹¹ Bismarck był zwolennikiem zjednoczenia Niemiec (bez Austrii) pod zwierzchnictwem pruskim. Sprzeciwiał się natomiast idei stworzenia szerokiej ponadnarodowej federacji ogólnoniemieckiej (*das heilige Römische Reich Deutsche Nation*) grupującej pod protektorem Niemiec chrześcijańskie ludy środkowej Europy nie tylko rodowodu germańskiego.

jące pomysły utworzenia pod kuratelą Niemiec zwartego obszaru, obejmującego dużą część Europy Środkowo-Wschodniej. Choć operowano w nich głównie argumentami ekonomicznymi, ich wymowa była w dużym stopniu geograficzna, bowiem koncepcje te zmierzały do uformowania obszaru zarządzanego centralnie i utworzenia jednolitego państwa ogólnoniemieckiego. Proces kształtowania się gospodarki wielkiego obszaru miał się zacząć od Niemiec i Austro-Węgier. Po zintegrowaniu się tych dwóch państw wielki obszar gospodarczy miał się dalej rozrastać, obejmując Bałkany – w tym Bułgarię i Turcję – następnie ziemie polskie, Holandię, a nawet kraje skandynawskie.

Projektowane warianty terytorialne były dość zróżnicowane, niemniej przewidywano, że jedność gospodarcza stopniowo doprowadzi do wspólnoty politycznej. Przedstawiciele tej idei stali się prekursorami wyraźnych idei geopolitycznych. Przemyslenia i dorobek teoretyczno-metodyczny czołowych twórców propagujących idee wielkiego obszaru gospodarczego – zwłaszcza teza o wiodącej, a w zasadzie przywódczej roli Niemiec (*Kernland, Führungsraum*) w tworzeniu gospodarki wielkiego obszaru – miały duży wpływ na późniejszych geopolityków niemieckich. Uzasadniano je walorami intelektualnymi i moralnymi narodu niemieckiego, czynnikami demograficznymi oraz położeniem ziem niemieckich w Europie. Najważniejsze uzasadnienia miały jednak głównie charakter ekonomiczny i wynikały z korzyści, jakie mogą przynieść podejmowane przedsięwzięcia gospodarcze wielkiej skali. Pojawiło się wiele opinii i poglądów, które wspólnie stały się przesłanką uformowania idei, stopniowo przyjmującej postać skryształizowanej doktryny gospodarczo-politycznej. Miała ona wyraźny charakter postulatywny, gdyż zmierzała do zmiany istniejącej rzeczywistości (Olszewski, 1989).

Na miejsce wielu autonomicznych jednostek przestrzennych proponowano utworzyć jednolity wielki obszar wspólnej gospodarki wolnorynkowej. Idea ta wykorzystywała argumenty nie tylko ekonomiczne, lecz również geograficzne. Była ona cenna dla późniejszych badaczy, którzy zainicjowali studia nad geografiami polityczną, a następnie geopolityką¹². Dlatego zreferowano poglądy sześciu reprezentatywnych myślicieli, którzy przy rozpatrywaniu problematyki tzw. wielkiego obszaru uwzględniali w większym zakresie problematykę geograficzną: J.G. Fichtego, K.F. Nebeniusa, F. Lista, P. de Lagarde, C. Frantza oraz G. Schmollera.

Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) z wykształcenia był teologiem, a z zamiłowania filozofem i ekonomistą. Wykładał na uniwersytetach w Jenie

¹² Obszerna monografia J. Chodorowskiego (1972) zawiera pełną informację o genezie, rozwoju i konsekwencjach naukowych i politycznych idei związanych z tzw. gospodarką wielkiego obszaru. Autor zaprezentował również dorobek naukowy najważniejszych twórców tej koncepcji. Daje to możliwość poznania tej złożonej ideologii bez korzystania z oryginalnych źródeł niemieckojęzycznych. Chodorowski skoncentrował się głównie na reperkusjach ekonomicznych. W niniejszym opracowaniu są one mniej istotne i przede wszystkim omówiono problematykę geograficzną. Wiele informacji na ten temat zawierają opracowania Cz. Madajczyka (1969), A. Wolff-Powęskiej (1979) oraz K. Fiedora (1991). We wszystkich zamieszczono bogatą literaturę w języku niemieckim.

i w Erlangen, a następnie objął stanowisko rektora nowo powstałego Uniwersytetu w Berlinie. Przyjmuje się, że był pierwszym niemieckim badaczem, który zaproponował utworzenie wielkiego obszaru gospodarczego w centralnej Europie (Kudrewicz, 1963; Chodorowicz, 1969). Określił korzyści ekonomiczne tego przedsięwzięcia. Zdawał sobie sprawę, że ówczesne Niemcy są krajem zacofanym, o gospodarce niekonkurencyjnej w stosunku do Francji i Anglii. Jedyna droga osiągnięcia poziomu tych krajów, to połączenie rozdrobnionych ziem niemieckich i doprowadzenie do jedności gospodarczej. W swojej pracy, wydanej w 1800 r., pt. *Zamknięte państwo handlowe* (fragmenty w: *Przestrzeń...*, 2000, s. 182–192) zaprezentował spójną koncepcję utworzenia zintegrowanej i odgrodzonej od otoczenia samowystarczalnej gospodarki niemieckiej.

Można przyjąć, że Fichte był prekursorem późniejszej niemieckiej nauki o gospodarce przestrzennej. Jako pierwszy uzasadnił, że przestrzeń (*Raum*) jest dobrem najważniejszym, determinującym znaczenie i potęgę przyszłego państwa niemieckiego. Pomimo że nie używał terminu *Lebensraum*, był rzecznikiem stałej ekspansji w celu zapewnienia narodowi niemieckiemu odpowiedniej egzystencji ekonomicznej. Dowodził, że przestrzeń, na której zamieszkuje ludność posługująca się językiem niemieckim powinna stanowić jedność polityczną. Ośrodkiem inicjującym powinno być Królestwo Pruskie. Postulaty Fichtego po wielu latach zostały spełnione, jednak za jego życia to nie Niemcy, lecz napoleońska Francja zaczęła tworzyć wielki, europejski obszar gospodarczy, rozciągający się od Hiszpanii do Polski. Miało to charakter epizodyczny, lecz wykazało możliwość utworzenia w Europie dużego obszaru gospodarczego. Fichte był przekonany, że następnym państwem, mającym możliwości zdominowania ekonomicznego i politycznego Europy, będą Niemcy. Zakładał, że jest to zgodne z prawami rządzącymi procesami gospodarczymi. Idea rozległego, autarkicznego państwa niemieckiego, obejmującego ludność kultury i języka niemieckiego była później rozwijana przez następców Fichtego. Był on animatorem i kreatorem pewnych koncepcji teoretycznych, które okazały się nośne i popularne, a gospodarczo racjonalne i efektywne. Wiele lat później, po pokonaniu Francji, zostały one w pełni zrealizowane przez Bismarcka. Tak jak oczekiwał Fichte, przyniosły Niemcom potęgę, a Europie poważne konsekwencje polityczne i geopolityczne.

Karl Friedrich Nebenius (1784–1857) był aktywnym rzecznikiem zjednoczenia Niemiec. Motywował to argumentami ekonomicznymi, głównie zaś racjonalizacją produkcji, obniżką jej kosztów oraz komplementarnością i stabilizacją rynku wewnętrznego. Uważał, że tylko jedność całej gospodarki niemieckiej jest w stanie umożliwić jej konkurencję z produktami przemysłowymi napływającymi z Anglii. Na początku przewidywał połączenie Niemiec z niemiecką częścią Austrii (bez Czech i Węgier), a po zrealizowaniu tego wstępnego warunku ekspansję polityczną i ekonomiczną w kierunku Półwyspu Bałkańskiego. Zintegrowana gospodarka niemiecka, ze względu na swe korzystne poło-

żenie geograficzne, stanie się w południowo-wschodniej Europie niekwestionowanym monopolistą. Powstanie rozległego rynku zbytu na towary niemieckie wpłynie na rozwój gospodarczy kraju. Widział również perspektywy w handlu z imperium rosyjskim. W celu zbudowania wielkiego obszaru gospodarczego należy, zdaniem Nebeniusa, ujednoczyć system monetarny oraz zlikwidować cła wewnątrzniemieckie. Był rzecznikiem rozwoju połączeń komunikacyjnych między poszczególnymi regionami zjednoczonej Rzeszy Niemieckiej. Ten ważny czynnik, stymulujący integrację, powinien być nadzorowany przez władze centralne. Postulował połączenie sztucznymi kanałami dorzecza Dunaju, Renu, Wezery, Łaby i Ems, a w przyszłości połączenie drogami wodnymi Morza Czarnego z Morzem Niemieckim (Północnym) (Chodorowski, 1972, s. 30). Ze względu na uwypuklenie czynnika geograficznego wkład Nebeniusa w formułowanie niemieckiej idei wielkoprzestrzennej był znaczący.

Friedrich List (1789–1846) w sposób twórczy i oryginalny rozwijał koncepcję wielkiego obszaru gospodarczego, której podstawy skonstruowali Fichte i Nebenius. Przebywając w Stanach Zjednoczonych poznał funkcjonowanie tamtejszej gospodarki, która wykorzystywała czynnik wielkiej skali i rozszerzania się rynku wewnętrznego. Postanowił wzory te wykorzystać w Niemczech. Propozycje Lista zmierzały do przyspieszenia procesów integracyjnych poprzez wytworzenie ustabilizowanego wspólnego rynku ogólnoniemieckiego. Uważał za celowe wykreowanie ośrodka centralnego wielkiego obszaru gospodarczego. Miał on być rdzeniem i centrum dyspozycyjnym gospodarki wielkoprzestrzennej (*Kernland*). Aby właściwie pełnić swoją rolę, powinien być zintegrowany sprawną siecią połączeń transportowych z regionami peryferyjnymi. Doceniał w pełni element przestrzeni geograficznej, dlatego uważał za konieczne stopniowe powiększanie niemieckiego obszaru gospodarczego. Ideę tę propagował w licznych memoriałach, kierowanych do ówczesnej elity niemieckiej. Był orędownikiem sojuszu niemiecko-węgierskiego: proponował utworzenie Rzeszy Niemiecko-Węgierskiej, a następnie zamierzał przyłączyć do tego nowo utworzonego państwa Belgię, Holandię, Szwajcarię oraz kraje południowo-wschodniej Europy. Nie myślał o ekspansji politycznej na wschód, gdyż obawiał się potęgi rosyjskiej. Niemniej jako jeden z pierwszych głosił możliwość wykreowania Niemiec do rangi mocarstwa światowego i zdominowania całej środkowej Europy. Miało to być punktem wyjścia do ekspansji terytorialnej. Wierzył w przeznaczenie rasy germańskiej do panowania nad światem¹³. Jej misją cywilizacyjną jest podbój i kolonizacja słabo zaludnionych obszarów pozaeuropejskich. Nie widział przyszłości dla małych i średnich państw. Był zwolennikiem imperialnej polityki nieliczącej się z ograniczeniami moralnymi. Może dlatego postulaty Lista

¹³ Dość charakterystyczne sformułowanie Lista, wykorzystane później przez geopolityków niemieckich, przytacza A. Wolff-Powęska: „Naród, który w obecnych czasach nie rośnie, musi zniknąć z mapy świata, ponieważ wszystkie inne narody rosną z dnia na dzień. (...) Germańska rasa została przeznaczona przez naturę do rozwiązywania wielkich zadań, spraw światowych, cywilizowania dzikich i barbarzyńskich narodów oraz zaludniania niezamieszkałych obszarów” (1979, s. 47).

były później tak popularne w III Rzeszy Niemieckiej i wykorzystywane przez niemieckich geopolityków.

Paul de Lagarde (1827–1891), którego rodowe nazwisko brzmiało Bötticher, był teologiem protestanckim oraz profesorem filozofii i języków wschodnich na uniwersytecie w Getyndze. Odegrał przełomową rolę w rozwoju niemieckiej myśli politycznej (zob. Krog, 1930; Lougee, 1962). Interesował się równocześnie geografiami i problematyką gospodarczą środkowo-wschodniej Europy. Posługiwał się pojęciem „wielkiej przestrzeni” w celu wykazania, że liczny, a przy tym wyjątkowy naród niemiecki zagęszczony na niewielkim terytorium pozbawiony jest możliwości rozwoju i godnego życia. Do pojęcia „narodu” podchodził mistycznie, widząc w nim nie zbiorowość etniczną, lecz wspólnotę teologiczną złączoną więzami duchowymi. Twierdził, że decydującym wyróżnikiem narodu powinno być kryterium kulturowo-świadomościowe, a nie pochodzeniowo-rasowe. Pomimo to, dzielił narody na bardziej lub mniej wartościowe. Do pierwszej, utalentowanej grupy zaliczał Niemców, do gorszej kategorii zaś Czechów, Węgrów czy niektóre narody bałkańskie. Bliska była mu ideologia nacjonalistyczna i aneksyjna. Postulował włączenie w skład Rzeszy dużych obszarów centralnej i wschodniej Europy – miało to zapewnić stabilność ekonomiczną i porządek polityczny (*Pax Germania*). Według de Lagarde: „Pokój w Europie zapanuje wówczas, gdy Niemcy będą sięgać od Ems do ujścia Dunaju, od Dźwiny do Triestu, od Metz do Bugu, gdy zjednoczone siły niemieckie pokonają Francję i Rosję. Ponieważ cały świat chce pokoju, musi zaakceptować Niemcy w takich granicach” (Wolff-Powęska, 1979, s. 51).

Projektował skolonizowanie przez ludność niemiecką obszarów nad Morzem Czarnym, następnie podporządkowanie wielonarodowościowej Austrii. W miarę upływu lat jego pangermanistyczny program terytorialny był coraz bardziej maksymalistyczny. Domagał się opanowania Węgier, Rumunii, Galicji oraz Królestwa Polskiego odgraniczającego dostęp do Prus Wschodnich oraz środkowej Wisły. Sądził, że jest to realne i nie obawiał się totalnej konfrontacji z Rosją. Podobnie dążył do weryfikacji granicy zachodniej Rzeszy. Widział w granicach Niemiec Alzację i Lotaryngię oraz Triest i Wenecję, a nawet Lombardię. Zakładał, że Niemcy będą dysponowały odpowiednią siłą do wykonania tego ambitnego planu aneksyjnego. Sądził, że dla podbitych narodów będzie to korzystne, gdyż znajdą się pod kuratelą narodu stojącego na wyższym poziomie cywilizacyjnym. Zdawał sobie sprawę, że podporządkowanie Niemcom tak dużego terytorium będzie wymagało zainicjowania wojny agresywnej, ale jego zdaniem wielki naród niemiecki nie może się od tego uchylać. Niemcy muszą zapewnić sobie granice strategiczne i odpowiednie rubieże obronne. Jego poglądy stały się dla wielu uczonych niemieckich inspiracją intelektualną do bardziej precyzyjnego określania zakresu przyszłych zdobyczy terytorialnych. Wpłynęły na światopogląd ideowy szerokich rzesz społeczeństwa niemieckiego. Niewyklu-

zione, że one właśnie odegrały kluczową rolę w rozwoju przyszłej geopolityki niemieckiej.

Constantin Frantz (1857–1891) ukończył studia matematyczno-fizyczne na Uniwersytecie w Halle i w Berlinie. Następnie poświęcił się działalności politycznej oraz publicystyce skoncentrowanej na problematyce ekonomicznej, społecznej i geograficznej (szerzej w: Wolff-Powęska, 1982). Był prekursorem nowoczesnych koncepcji federalistycznych w środkowej Europie, z tym, że wspólnoty gospodarczej nie łączył dogmatycznie ze ścisłą jednością polityczną. Uważał, że uniformizacja jest bowiem często hamulcem rozwoju, ograniczając lokalne i regionalne inicjatywy społeczne. Zwłaszcza może to dotyczyć Rzeszy Niemieckiej, która tradycyjnie była krajem policentrycznym. Tendencje centralistyczne były typowe dla rozwoju Francji, zaś federalizm jest oryginalnym tworem historii niemieckiej.

Proponował utworzenie w Europie trzech państw luźno związanych więzami federacyjnymi. Dokonałoby się to pod patronatem niemieckim, ze względu na brak predyspozycji narodów słowiańskich do sprawnej organizacji. Do pierwszego kręgu – tzw. federacji ścisłej – włączał te prowincje niemieckie, które były trzonem dawnej Rzeszy. Miało to być państwo związkowe złożone między innymi z Dolnej Saksonii, Bawarii, Alzacji, Badenu, części Lotaryngii, Luksemburga, Hesji, Szlezwiku, Holsztynu, Lauenburga. Do drugiego kręgu włączał pozostałe ziemie niemieckie, w tym większość Prus oraz dużą część Austrii. Trzeci krąg federacyjny miały stanowić: Holandia, Belgia, Szwajcaria, ziemie polskie zaboru rosyjskiego, Kurlandia, Inflanty i Estonia. W skład Rzeszy weszłyby jeszcze Czechy, Morawy, Węgry, Galicja i kraje bałkańskie (z wyłączeniem Grecji). Byłaby to zarazem federacja najszerza, mająca charakter związku państw (Chodorowski, 1972, s. 55).

Filarami rozwoju federacji środkowoeuropejskiej miały być dwa silne państwa: Prusy i Austria. Proponował utworzenie trzech członów federacji: prusko-polską, związku państw habsburskich w powiązaniu z południowo-wschodnim obszarem słowiańskim oraz pozostałych państw niemieckich. Związek ten miał nie dopuszczać do centralizmu i partykularyzmu, a jego główną ideą miała być suwerenność narodów oraz rozwój ich kultury, języków i obyczajów.

Stosunkowo wnikliwie Frantz zajął się rozwiązywaniem kwestii Polski. Między innymi w 1848 r. w okresie Wiosny Ludów napisał memoriał pt. *Polska, Prusy i Niemcy. Przyczynę do reorganizacji Europy*. Postulował w nim uznanie niepodległości Polski i uzyskanie sojusznika w wojnie z Rosją. Zjednywanie narodów słowiańskich miało służyć do umocnienia potęgi niemieckiej. Krytycznie oceniał politykę pruską, która współuczestnicząc w rozbiorach Polski wprowadziła azjatycką Rosję do Europy i wzmocniła jej siłę polityczną i militarną.

Można przyjąć, że Frantz był prekursorem idei jedności narodów środkowoeuropejskich i utworzenia uniwersalnego, związkowego państwa. Była to kon-

cepcja światła i nowoczesna. Przewidywał dominację Niemiec, ale przy dużych uprawnieniach dla państw związkowych.

Gustav Schmoller (1838–1917) był profesorem ekonomii na uniwersytetach w Halle, w Strasburgu i w Berlinie. Reprezentował poglądy liberalne; uważał, że gospodarka wielkoprzestrzenna jest bardziej racjonalna i efektywna, i dzięki niej poprawią się warunki życia ludności. Wprowadził do problematyki ekonomicznej wiele aspektów związanych z polityką socjalną¹⁴. Według niego interesy społeczeństwa powinny wpływać na koncepcje integracyjne. Schmoller uzasadniał konieczność powiększania niemieckiego obszaru gospodarczego potrzebą odpowiedniego wyżywienia i zapewnienia pracy wzrastającej liczbie ludności. Zwracał uwagę, że w ciągu 70 lat (1824–1895) zaludnienie Rzeszy Niemieckiej wzrosło z 24 do 52 mln, w tym okresie dodatkowo 6–7 mln Niemców udało się na emigrację zamorską. Po dokonaniu ekstrapolacji wcześniejszych trendów demograficznych doszedł do wniosku, że Niemcy w 1965 r. będą liczyły 104 mln mieszkańców (w rzeczywistości było to 70 mln).

Wspomniane założenie było punktem wyjścia do wnikliwej analizy merytorycznej i wysunięcia postulatów. Pierwszy z nich, to utworzenie wielkiego europejskiego obszaru gospodarczego, drugi zaś – rozbudowa silnej floty handlowej umożliwiającej zwiększenie eksportu przemysłowego oraz importu żywności. W pierwszym etapie projektował połączenie Cesarstwa Niemieckiego z Austro-Węgrami, Szwajcarią i z Włochami, następnie włączenie do wspólnoty Holandii i państw skandynawskich. W swojej ostatecznej propozycji, na początku I wojny światowej, proponował dołączenie do wielkiego obszaru gospodarczego Bułgarii, Rumunii i Turcji (jako sojuszników państw centralnych) oraz ewentualnie Belgii, Grecji, Serbii i Czarnogóry.

Był przekonany, że tylko Niemcy, ze względu na swój potencjał demograficzny i gospodarczy, są w stanie doprowadzić do jedności europejskiej. Bezwarunkowo muszą stać się hegemonom gospodarczym przy zapewnieniu autonomii politycznej dla otaczających je mniejszych państw europejskich. W pewnym zakresie Schmoller był prekursorem idei ekonomicznego, a następnie politycznego zjednoczenia Europy.

Dorobek naukowy prekursorów idei wielkoprzestrzennych

Studia koncepcyjne nad utworzeniem w Europie bloku gospodarczego pod egidą Niemiec rozwijały się cyklicznie. Uwarunkowane były bieżącą sytuacją polityczną, która wpływała na poglądy czołowych ekonomistów niemieckich. Przez długi okres dominowały zapatrywania liberalne i akcentowane były wyłącznie względy ekonomiczne. Dopiero w miarę upływu czasu i wzmacniania się potęgi

---

¹⁴ Dzieła Schmollera należą do kanonu literatury ekonomicznej. Są obecnie w Niemczech znane, więc łatwo dostępne. Interesującą pozycją w języku angielskim na temat jego osiągnięć jest praca N. Balabkina (1988).

militarnej Niemiec koncepcje wielkoprzestrzenne nabierały oblicza geopolitycznego. W ostatniej zaś formie swego rozwoju, tj. w okresie triumfu nazizmu, przybrały postać doktryny imperialistycznej (Madajczyk, 1969, s. 261–269).

W niniejszym artykule nie było możliwości zreferowania w pełni ewolucji tego niejednolitego intelektualnie kierunku ideowo-badawczego. Wybrano tylko kilku reprezentatywnych przedstawicieli o oryginalnych poglądach, do dziś cytowanych i analizowanych. Wielu innych pominięto, choć wnieśli istotny wkład poznawczy, jak Moritz Mohl (1802–1888), Lujo Brentano (1844–1931), Julius Wolf (1862–1937) czy Friedrich Naumann (1860–1919)¹⁵.

Omawiana idea miała swoich zwolenników i orędowników, ale także ideowych i politycznych przeciwników i polemistów. Spotkała się z krytyką środowisk intelektualnych w Niemczech. Do czołowych oponentów reprezentujących poglądy lewicowe o nastawieniu marksistowskim należeli Rudolf Hilferding (1877–1941) oraz Karl Kautsky (1854–1938). Bardziej merytoryczne zarzuty padały ze strony środowisk akademickich. Kwestionowano jej charakter naukowy, zwracając uwagę na arbitralne założenia ideologiczne (m.in. Karl Diehl, 1864–1943 oraz znany ekonomista Werner Sombart, 1863–1941); (Chodorowski, 1971, s. 381–382).

Obecnie, z perspektywy 150 lat, możemy ocenić w sposób bardziej adekwatny osiągnięcia czołowych kreatorów niemieckich koncepcji wielkoprzestrzennych. Wartość naukową trzeba ocenić pozytywnie – zdołali oszacować skale korzyści, jakie może przynieść jednostkom terytorialnym działanie nieograniczone formalnymi barierami ekonomicznymi, trafnie przewidzieli przyszły rozwój gospodarki kapitalistycznej, logicznie uzasadnili, że w dużym państwie powstają warunki sprzyjające intensyfikacji procesów makro- i mikrogospodarczych. Dzięki nim powstały podwaliny nowej dziedziny wiedzy, która wiele lat później przyjęła nazwę gospodarki przestrzennej. Jeden z najwybitniejszych twórców tej nowej dyscypliny naukowej, niemiecki ekonomista August Lösch (1906–1945) wielokrotnie nawiązywał do dokonań swoich poprzedników¹⁶. Nie można zaprzeczyć, że zakończone powodzeniem procesy integracyjne, które zaszły w II połowie XX w. w zachodniej Europie, były spełnieniem założeń i przewidywań klasyków gospodarki wielkoprzestrzennej. Trudniejsza jest ich ocena *stricte* polityczna. Niewątpliwie niemieccy uczeni, pracując nad różnymi wizjami unifikacyjnymi zmierzającymi do tworzenia wspólnot ponadnarodowych, kierowali się zazwyczaj przesłankami paternalistycznymi i imperialnymi. Uformowanie rozległego rynku produkcji, handlu i dystrybucji miało doprowadzić Niemcy do pozycji hegemonistycznej w wymiarze nie tylko gospodarczym, ale i politycznym. Nastąpiło więc sprzęgnięcie postulatów ekonomicznych z geograficzno-politycznymi. Początko-

¹⁵ Szerzej o koncepcjach ekonomicznych i geostrategicznych Naumanna w artykule P. Eberhardta (2005, s. 471–475).

¹⁶ Jego przełomowa książka pt. *Die räumliche Wirtschaft* została przetłumaczona na wiele języków, w tym na polski (Lösch, 1961).

we teoretyczne projekty nabierały aplikacyjnego oblicza, coraz bardziej zmierzając w kierunku realizacji konkretnych zamierzeń geopolitycznych.

Dalsze inspiracje ideowe i ich prekursorzy

Formowanie się podstaw niemieckiej geopolityki trwało około dwustu lat. W tym długim okresie mieliśmy do czynienia z ukształtowaniem się potężnego państwa niemieckiego o olbrzymich ambicjach imperialnych, a następnie z jego spektakularną katastrofą polityczną. Trudno ocenić, w jakim stopniu niemieckie koncepcje geopolityczne miały wpływ na przebieg tych historycznych wydarzeń. Niemniej one właśnie uruchomiły pewne procesy, które potem przebiegały inaczej niż w scenariuszach i zamierzeniach swych twórców.

Znamienną cechą niemieckiej geopolityki była jej eklektyczność i politematyczność. Prekursorzy i twórcy zajmujący się tą dziedziną wiedzy korzystali z wielu dyscyplin naukowych, adaptując je dość dowolnie, ale w sposób niepozabawiony wewnętrznej logiki. Idee geopolityczne tworzyli geografowie, ekonomiści, biolodzy, socjologowie, demografowie oraz działacze polityczni. Nie jest możliwe w stosunkowo krótkim artykule przedstawienie ich genezy oraz założeń teoretyczno-metodycznych, jak również wymienienie wszystkich myślicieli i działaczy politycznych uczestniczących w tym dziele. Wybrano jedynie przykładowo dwa nurty tematyczne, które wpłynęły na specyfikę geopolityki niemieckiej. Pierwszy z nich łączył się z rozwojem antropogeografii i był dziełem dorobku twórczego kilku pokoleń wybitnych niemieckich geografów, drugi zaś powstał w rezultacie pracy licznych historyków i ekonomistów, którzy proponowali w miejsce rozczłonkowanej politycznie Rzeszy Niemieckiej utworzenie wielkiego, zintegrowanego obszaru gospodarczego zdominowanego przez Niemcy. Wykorzystywali przeważnie argumenty ekonomiczne. Zakładali, że w miarę rozwoju gospodarczego małe jednostki polityczne tracą rację bytu. Przyszłym hegemonem – nie tylko ekonomicznym, ale przede wszystkim politycznym – miały być wielkie Niemcy.

Zbliżone do nurtu ekonomicznego były prace z zakresu prawa konstytucyjnego i międzynarodowego, tworzone przez prawników i działaczy politycznych. Zmierzały one do przyspieszenia integracji ziem niemieckich poprzez usprawnienie ustawodawstwa. Ich prace miały na celu weryfikację postanowień pokoju paryskiego z 30.05.1814 r., a następnie werdyktu Kongresu Wiedeńskiego. Koncentrowały się wokół określenia kształtu i kompetencji ustrojowych Związku Niemieckiego (Deutscher Bund), który miał gwarantować jednakowe uprawnienia dla wszystkich jednostek związkowych. Mimo że był wówczas jedyną możliwą formą jedności Niemiec, wobec sprzeczności między Prusami i Austrią, ta forma wspólnoty nie satysfakcjonowała zwolenników idei wszechniemieckich. Powstawały liczne propozycje prawno-konstytucyjne domagające się przyspieszenia reform zjednoczeniowych i utworzenia wielkiego państwa o charak-

terze federacyjnym, obejmującego ludność języka i tradycji niemieckiej, np. opracowania Jacoba Friedricha Friesa (1773–1843), Friedricha von Gagerna (1794–1848), Paula Achatius Pfizera (1801–1867) i Carla Theodora Walckera (1790–1864). Nie byli oni zwolennikami unitaryzmu, gdyż uważali zróżnicowania regionalne powstałe przez wieki za wielką wartość kulturową, jednak domagali się wzmocnienia Związku Niemieckiego. Poprzez wprowadzenie nowoczesnego systemu federalnego zmierzali do zmiany sytuacji politycznej w środkowej Europie i umocnienia pozycji Niemiec (Malec, 1999, s. 153–161).

Ważną rolę ideologiczną odegrał założony w 1891 r. Związek Wszechniemiecki (Alldeutscher Verband). Czołowi jego działacze tworzyli programy imperialne Niemiec. Nie ograniczali się w nich do centralnej Europy – uzasadniali konieczność podboju obszarów kolonialnych w środkowej i południowej Afryce z zamiarem rozwijania tam niemieckiej kolonizacji rolniczej. Domagali się aneksji atlantyckiej części Maroka oraz zainstalowania niemieckich przyczółków na wybrzeżu chińskim, umożliwiających ekonomiczną penetrację tego kraju¹⁷.

Na ziemiach niemieckich w XIX w. rozwinął się ruch społeczno-polityczny określany mianem *Volkizmu*¹⁸. Przybrał on charakter nacjonalistyczny i wzywał w imię wspólnych, nadrzędnych interesów narodowych do solidarności i jedności wszystkich Niemców, którym bliska jest idea wielkich, zjednoczonych Niemiec. W miarę upływu lat ten popularny ruch, początkowo nawiązujący do tradycji i folkloru ludowego nabierał coraz bardziej szowinistycznego, antychrześcijańskiego i rasistowskiego charakteru. Ze względu na swą masowość i przystępną retorykę hasła volkistowskie trafiały do przekonania szerokim rzeszom ludności. Ideolodzy *Volkizmu* tworzyli różnorodne programy imperialne, przyjęte w późniejszym czasie przez nazistów (Mosse, 1977; Maciejewski, 1985)¹⁹.

Najbardziej doniosłe inspiracje intelektualne i świadomościowe wiązały się jednak z darwinizmem społecznym (socjaldarwinizmem). Odcisnął on swoje piętno na postawie ideowej i poglądach czołowych niemieckich geopolityków. W nawiązaniu do teorii ewolucji Karola Darwina (1809–1882) uzasadniał, że życie w społeczeństwie, podobnie jak w świecie zwierzęcym, jest związane z bezwzględną walką o przewagę. W wyniku rywalizacji przetrwają jedynie społeczności lepiej przystosowane do otoczenia i one osiągną sukces. Naturalnym i nieuniknionym procesem jest eliminacja słabych i gorzej dostosowanych do walki narodów. Większość geopolityków niemieckich zaaprobowała tę koncepcję

¹⁷ Dwaj polscy historycy zajmujący się działalnością polityczną „Wszechniemców” i podobnych organizacji nacjonalistycznych odgrywających istotną rolę na przełomie XIX i XX w. definiują głoszoną przez nich ideologię jako *panteutonizm* (Kamiński, 1962, s. 154; Maciejewski, 1985, s. 225).

¹⁸ Na określenie narodu w Niemczech używa się dwóch pojęć. Pierwsze, o rodowodzie łacińskim – „*Nation*” – oznacza naród w sensie państwowo-politycznym. Drugie pojęcie to *Volk*, mające brzmienie bardziej emocjonalne, związane z kulturą i historią narodu niemieckiego. Poprzez *Volk* rozumiano często wspólnotę krwi, języka i gatunku (*Bluts – Sprach – und Artgemeinschaft*); (Olszewski, 1980, s. 89).

¹⁹ Tematyce *Volkizmu* była poświęcona konferencja naukowa, która odbyła się w 1979 r. w Poznaniu (zob. Czubiński, 1980).

(Zmarzlik, 1963)²⁰, wykorzystując ją do wyjaśniania wzajemnych relacji między państwami i narodami. Bezwzględna walka o dominację jest gwarantem postępu i rozwoju (Kmieciński, 1994). Narody wielkie i prężne powinny być ekspansywne i dążyć do zdobyczy terytorialnych. Niemieccy geopolitycy byli przekonani, że Niemcy są takim narodem. Koncepcja darwinizmu społecznego przekształciła się w darwinizm polityczny. Jego twórcą był angielski socjolog Herbert Spencer (1820–1903), który dowodził, że wszelkimi procesami społecznymi rządzą prawa przyrodnicze oparte na fazowym rozwoju ewolucyjnym. Idee Spencera rozwinęli austriacki socjolog Gustav Ratzenhofer (1842–1904) oraz pisarz August Julius Langbehn (1851–1907), tworząc niemiecką szkołę socjologiczną, w której doszło do głosu podejście rasistowskie. Idee rasistowskie w Niemczech rozwinęły się pod wpływem francuskiego pisarza politycznego Artura de Gobineau (1816–1882) i jego kontynuatora, antropologa Georgesa Vacher de Lapouge'a (1854–1936), który uznał rasę aryjską (nordycką) za najbardziej wartościową.

Anglik z pochodzenia, a Niemiec z wyboru, Houston Stewart Chamberlain (1855–1927)²¹ uzasadniał w swym dziele pt. *Die Grundlage des 19 Jahrhunderts* konieczność prowadzenia polityki imperialnej przez rasę teutońską, do której zaliczył Germanów, Celtów, a nawet zachodnich Słowian. Najwyżej z nich cenił Niemców – według niego naród predysponowany do panowania i ekspansji. Reprezentował stanowisko rasistowskie, antysemickie i antykatolickie.

Poglądy Chamberlaina zostały przyjęte z aprobatą w Niemczech i zaczęto traktować narody germańskie, a głównie Niemców, za przedstawicieli czystej rasy aryjskiej. Uzasadniano, że to oni właśnie stworzyli nowoczesną cywilizację i są przez ten fakt powołani do panowania nad światem. Walkę o przestrzeń zaczęto traktować jako zjawisko naturalne i nobilitujące, gdyż dzięki niemu narody bardziej wartościowe będą miały możliwości rozwoju i ekspansji²². Koncepcje te zostały wykorzystane przy ocenie sytuacji geopolitycznej Niemiec przez Alberta Schäfflego (1831–1903) i Paula Lilienfelda (1829–1903). Prace tych autorów stały się podstawą do apoteozy potęgi i dominacji jako czynnika przyspieszającego rozwój cywilizacyjny

²⁰ Zwolennikiem darwinizmu społecznego był także polski uczonego pochodzenia żydowskiego, urodzony w Krakowie Ludwik Gumplowicz (1838–1909). Był on profesorem na uniwersytecie w Grazu (Austria). Pisał głównie po niemiecku, więc jego dokonania twórcze szybko zostały docenione w środowisku uczonych niemieckich. Wychodząc z teorii darwinizmu dostrzegał w walce ras i narodów przyczynę procesów społecznych, z tym że przy ocenie wartościującej wykorzystywał kryterium socjologiczne, a nie antropologiczne. Był twórcą tzw. teorii podbojów.

²¹ Ten zdeklarowany germanofil był synem brytyjskiego admirała Williama Charlesa Chamberlaina (1818–1878) i żięciem kompozytora Richarda Wagnera (1813–1883). Początkowo używał nazwiska Chamberlain, a następnie Chamberlein.

²² Pośrednią rolę w ukształtowaniu poglądów militarnych i rasistowskich odegrał niemiecki filozof Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900), proponując idee „nadczołwieka” usytuowanego „poza dobrem i złem” – istoty zdeterminowanej biologicznie, bezwzględnie dążącej do założonych z góry celów. Głosił idee „śmierci Boga”, gdyż przy tym założeniu nie ma już żadnego punktu odniesienia, w tym także prawdy i sprawiedliwości. Świat bez Boga wymyka się wszelkim wartościom, zwraca człowiekowi absolutną wolność, uwalniając go od nakazów religii, ale za cenę życia pozbawionego moralności, widzącego przyszłość w nieubłaganej walce, w której silniejszy zwycięża i triumfuje.

Uczni niemieccy różnych profesji zawodowych przyjęli darwinizm biologiczny i społeczny jak pewne objawienie, które tłumaczy całokształt procesów zachodzących w życiu społecznym i politycznym. Inspirującą rolę odegrał Moritz Wagner (1813–1887) geograf, twórca teorii migracyjnej, wedle której organizmy dzięki wędrówkom zmieniały środowisko geograficzne i dostosowując się do nowych warunków ulegały przemianom. Znaczące były studia znanego geologa, twórcy paleontologii Karla Alfreda von Zittela (1839–1904). Wyjątkowe znaczenie naukowe i popularyzatorskie miały osiągnięcia Ernsta Heinricha Haeckela (1834–1919) – wybitnego filozofa i biologa, prekursora ekologii, twórcy drzewa rodowego wszystkich organizmów żywych, w którym na samym szczycie rozwoju ewolucyjnego umieścił człowieka. Wszyscy wymienieni znali osobiście Friedricha Ratzla i, jak on sam stwierdził, ukształtowali jego światopogląd naukowy i ideowy.

Darwinizm polityczny w wydaniu niemieckim przyjął oblicze skrajnie nacjonalistyczne i rasistowskie. Poglądy te przeniknęły do świadomości wielu geopolityków niemieckich. Posłużyły one do uzasadnienia eksterminacji podbijanych narodów, w tym również do przyjęcia antysemityzmu jako ideologii państwowej.

Orędownikami i wyrazicielami poglądów na temat prowadzenia przez Niemcy polityki światowej byli geograf Paul Rohrbach (1869–1956) oraz historyk Hans Delbrück (1849–1929). Wskazywali oni, że Niemcy poprzez późne zjednoczenie pozbawione zostały zdobyczy kolonialnych, zagarniętych głównie przez Anglię i Francję. Potężne Niemcy mają prawo i obowiązek rozpocząć zmagania o nowy polityczny podział świata (Hładkiewicz, 2009, s. 127–132).

Niemiecka myśl polityczna końca XIX w. poświęcona konieczności zdobywania i posiadania kolonii zamorskich była ściśle sprzężona z hasłami nawołującymi do ekspansji na wschód, w tym podporządkowania ziem polskich. Widziano w tych zamierzeniach wspólny cel ideowy, czyli posłannictwo cywilizacyjne narodu stojącego nad prymitywnymi i zacofanymi, które oczekują wsparcia kulturowego i technicznego (Grabska, 1964). Służyło temu między innymi rozpowszechnione pojęcie *polnische Wirtschaft* – stereotyp niższości obszarów zamieszkałych przez Polaków na pograniczu niemiecko-rosyjskim (Surynt, 2006).

Począwszy od przełomowych książek Karla von Clausewitza (1780–1831) nauka o wojnie i jej wpływach na politykę państw była w Niemczech popularną dziedziną wiedzy. Dużą rolę odegrały dzieła Leopolda von Ranke (1795–1886), dla którego zwycięskie wojny zaborcze oraz podboje terytorialne świadczyły o wielkości i sile duchowej narodu. Organizator niemieckiego sztabu generalnego feldmarszałek Helmuth Karl von Moltke (1800–1891) był czołowym teoretykiem wojskowości, autorem wielu książek i orędownikiem wojny zaczepnej²³.

²³ Jako szef niemieckiego sztabu generalnego von Moltke pokonał w błyskawicznych wojnach Danię (1864), Austrię (1866) i armię francuską pod Sedanem (1870 r.). Był autorem wielu opracowań dotyczących strategii prowadzenia wojen agresywnych, prewencyjnych i unicestwiających (*Vernichtungskrieg*) (Jonca, 1986, s. 80). W 1832 r. napisał godną uwagi książkę o dziejach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej (wyd. polskie: Lipsk 1885; wznowienie: von Moltke, 1996). Przyczyny upadku Polski upatrywał w wadliwym ustroju politycznym.

Koncepcje stryja rozwijał jego bratanek Helmuth Johannes von Moltke (1848–1916). Wybitny dowódca niemiecki generał Erich von Ludendorff (1865–1937) także był zwolennikiem i propagatorem wojen ofensywnych. Wszyscy oni jako apologety militarystyki pruskiej odegrali istotną rolę w polityce niemieckiej. Zapowiadali w swoich dziełach, że wojny XX wieku będą zmierzały do całkowitego zniszczenia przeciwnika i staną się konfrontacją nie tylko sił zbrojnych, ale państw i narodów. Gloryfikacja wojny i przeświadczenie, że wyłącznie ona jest w stanie doprowadzić Niemcy do potęgi światowej miało istotne konsekwencje polityczne. Wpłynęło również pośrednio na oblicze niemieckiej geopolityki, która przyjęła oblicze militarystyczne.

U podstaw niemieckiej geopolityki znalazło się wiele wizji mistycznych i nawiązujących do starogermańskiej mitologii. Dużą rolę inspirującą odegrały skrajne odłamy ruchu volklistowskiego kultywującego starogermański model życia. Łączyły w sobie nacjonalizm, antyliberalizm, elitaryzm, rasizm, antysemityzm i okultyzm. Ten ostatni był przywoływany do udowodnienia wyższości rasy aryjsko-germańskiej, powołanej przez opatrzność do panowania nad światem. Nawiązywanie do teozoficznego okultyzmu, przy negowaniu tradycji chrześcijańskiej, było sakralną formą usprawiedliwienia niemoralnych programów geopolitycznych. Tworzono quasireligijną aryjską symbolikę, która później została przyjęta przez nazistów (np. swastyka). Prekursorami tych spekulacji mistycznych byli Wilhelm Schleiden (1846–1916), Georg von Schönerer (1842–1921) i Guid von List (1848–1919). Tych poglądów nie tylko nie odrzucano jako pseudonaukowych, ale wręcz przeciwnie – traktowano je jako ważny element ideologii ruchu pangermanistycznego (Goodrick-Clarke, 2001). Miłośnikiem okultyzmu, wiedzy ezoterycznej, spirytyzmu, gnostycyzmu oraz magii orientalnej i dalekowschodniej był m.in. Karl Haushofer. Nie przeszkadzało mu to w tworzeniu koncepcji geopolitycznych odznaczających się racjonalnością, spójnością logiczną i pragmatyzmem (Eberhardt, 2009).

Kolejny kierunek, ujawniający się w poglądach geografów niemieckich, związany był z gloryfikacją ziemi, na której znajdują się obiekty kultury niemieckiej. Terminy takie jak niemiecka ziemia narodowa (*Volksboden*) i kulturowa (*Kulturboden*) były mocno zakorzenione w niemieckiej tradycji narodowej. Miały one na celu również rozbudzenie nacjonalizmu, umocnienie posłuszeństwa wobec władzy i sakralizację tradycji narodowej. Głoszono w nich postulat opanowania nie tylko ziem, na których w rozproszeniu przebywają Niemcy, ale również tych, do których docierały wpływy kultury niemieckiej²⁴. Wiele innych pojęć, m.in.: *Lebensraum* (przestrzeń życiowa), *Grossraum* (wielka przestrzeń), *Volk ohne Raum* (naród bez przestrzeni), *Blut und Boden* (krew i ziemia), *Volksgemeinschaft* (wspólnota narodowa), *Generalplan Ost* (Generalny Plan Wschod-

²⁴ Rozpowszechnił to pojęcie znany geograf niemiecki Albrecht Penck (1925). Wykorzystywał również termin *Kulturlandschaft* (krajobraz kulturowy) na określenie obszarów zamieszkałych przez Niemców.

ni), *Drang nach Osten* (parcie na wschód), *Führerprinzip* (zasada wodzostwa), *Lebensrecht der Völker* (życiowe prawa narodów), *Deutscher Schicksalboden* (ziemia niemieckiego przeznaczenia), *Mitteleuropa* (Środkowa Europa), *Wehrgeopolitik* (geopolityka obrony), *Raubewusstsein* (świadomość przestrzeni), *Herrenrasse* (rasa panów), *Germanische Reich Deutscher Nation* (Germańska Rzesza Narodu Niemieckiego) czy *Mitteleuropäischen Staatenbundes* (Środkowoeuropejski Związek Państw), zachęcało badaczy niemieckich do tworzenia koncepcji o charakterze geopolitycznym²⁵. We wszystkich nich szermowano argumentami antropogeograficznymi, biologiczno-rasistowskimi oraz państwowo-prawnymi. Inspirowały one politykę Niemiec w kierunku ekspansji terytorialnej. Walka o rozległą przestrzeń była celem nadrzędnym, integrującym społeczeństwo z władzą i łączącym wysiłki badaczy z różnych dyscyplin naukowych.

Uwagi końcowe

Źródła ideowe niemieckiej geopolityki były zróżnicowane. U podstaw jej genezy, a następnie merytorycznego rozwoju leżały specyficzne właściwości niemieckiej filozofii, geografii i historii, a w późniejszym czasie ekonomii, politologii, socjologii, biologii i demografii. Jej założenia tematyczne i światopoglądowe kształtowały się przez długi okres i były uwarunkowane wewnętrzną sytuacją polityczną w Niemczech oraz konstelacją międzynarodowych sił w Europie. Dlatego ta kontrowersyjna dziedzina wiedzy rozwijała się cyklicznie i przybrała złowieszczą postać i znaczenie dopiero w rządzonej przez nazistów III Rzeszy Niemieckiej.

Z przedstawionych wywodów wynika, że powstanie i rozwój niemieckiej geopolityki było uwieńczeniem licznych indywidualnych idei, koncepcji i wizji, autorstwa kilku pokoleń uczonych niemieckich. Dzięki tym niebagatelnym osiągnięciom dwaj twórcy nowoczesnej geopolityki niemieckiej, tzn. Ratzel oraz Haushofer przy wsparciu badacza szwedzkiego Kjelléna, byli w stanie opracować spójne podstawy nowej dyscypliny naukowej, o wyraźnie skryształizowanych założeniach teoretyczno-metodycznych oraz logicznie ujętym zakresie merytorycznym. Zebrana, uporządkowana i zinterpretowana dokumentacja faktograficzna o państwach i narodach w wymiarze czasowo-przestrzennym też stanowiła istotną pomoc dla wymienionych trzech uczonych, którzy mogli wykorzystać dorobek publikacyjny swoich poprzedników. Antropogeografia i politologia, a także ekonomia i socjologia były na tyle rozwinięte, że wykorzystując tę interdyscyplinarną wiedzę, można było pokusić się o sprecyzowanie zasad teoretycznych i metodycznych nowej dziedziny, dla której Kjellén zaproponował nazwę geopolityki.

---

²⁵ Wiele z nich doczekało się w literaturze polskiej dokładnego omówienia, na przykład *Mitteleuropa i Lebensraum* (Eberhardt, 2005, 2008), *Blut und Boden* (Polomski, 1982), *Volk ohne Raum* (Kokot i Sobański, 1960), *Generalplan Ost* (Mąciór-Majka, 2007), *Drang nach Osten* (Labuda, 1963), *Grossraum* (Wolff-Powęska, 1975).

Przemyslenia związane z tą rozległą tematyką, a następnie konkretne plany podbojów terytorialnych i walki o hegemonię polityczną nie tylko stały się podstawą nowego kierunku badawczego – potraktowano je również jako dogodny oręż ideologiczny w walce o przestrzeń życiową dla Niemiec i osiągnięcie przez nich dominacji w Europie. Miała miejsce wyraźna ewolucja w ukierunkowaniu nauk geograficzno-politologicznych oraz geograficzno-ekonomicznych: nabierały one charakteru coraz bardziej służebnego wobec państwa niemieckiego, które tworzyło coraz ambitniejsze programy wielkomocarstwowe. Zaczęły one determinować doraźne posunięcia polityczne. Nowe potrzeby artykułowane przez elity przywódcze oddziaływały na postawy ideowe badaczy, którzy poddając się ogólnej atmosferze preferowali wielkoniemiecki nacjonalizm oraz imperialny szowinizm.

Politycy niemieccy w I połowie XX w. usiłowali wcielić w życie maksymalistyczne postulaty niektórych prekursorów i twórców niemieckiej geopolityki. Bezskrytycznie przyjęto zwłaszcza ich wizje terytorialne. Starano się je następnie realizować, nie zdając sobie sprawy, że są one nierealne politycznie i przekraczają możliwości militarne Niemiec. W wielu opracowaniach zwraca się uwagę, że polityka imperialna III Rzeszy, kierując się przesłankami geopolitycznymi, w sposób nieunikniony musiała doprowadzić do serii dramatycznych porażek, a w ostatecznym efekcie do katastrofy politycznej Niemiec (Bromski, 2008, s. 27). Społeczeństwo niemieckie ideologię nawołującą do wojny i zdobyczy terytorialnych w zasadzie zaakceptowało. Była ona zrozumiała i wierzona, że zakończy się spektakularnym sukcesem. Działała również na władze niemieckie, które poddawane geopolitycznym iluzjom podejmowały coraz bardziej awanturnicze i ryzykowne posunięcia na arenie międzynarodowej. Dzieła licznych prekursorów tworzących zręby geopolityki niemieckiej przyniosły więc Niemcom negatywne skutki polityczne²⁶. Jaki był ich udział w wywołaniu I i II wojny światowej oraz w powstaniu i początkowym powodzeniu ideologii hitlerowskiej, jest problemem dyskusyjnym i trudnym do jednoznacznego rozstrzygnięcia, niemniej stały się podstawą tworzenia ekstremalnych programów zmierzających do zmiany geopolitycznej mapy świata.

Piśmiennictwo

Adler E., 1965, *J. G. Herder i oświecenie niemieckie*, PWN, Warszawa.

Babicz J., 1959, *Karol Ritter i jego wpływ na rozwój geografii w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 31, 3-4, s. 535–566.

²⁶ Po przegranych dwóch wojnach światowych w pracach niemieckich uczonych II połowy XX w. w zasadzie wszystkie niemieckie koncepcje geopolityczne są oceniane niezmiernie krytycznie. Uwytkła się ich ubóstwo intelektualne oraz odejście od uniwersalnych zasad humanistycznych (Heyden, 1958; Sprengel, 1996). Opinie te nie odbiegają od ocen zawartych w literaturze anglojęzycznej (Kost, 1989).

- , 1961, *Wincenty Pol. Metodologiczne założenia jego geografii i wpływ Rittersa na ich ukształtowanie*, Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C, 4, Warszawa, s. 105–139.
- , 1962, *Nauka o ludach Fryderyka Ratzla*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Backhaus J.G., 1993, *Gustav von Schmoller und die Probleme von Heute*, Duncker u. Humblot, Berlin.
- Balabkins N., 1988, *Not by Theory: the Economics of Gustav Schmoller and its Legacy to America*, Duncker u. Humblot, Berlin.
- Bromski K., 2008, *Terytorium i przestrzeń. Geopolityczne podstawy i uwarunkowania rozwoju nazizmu w Niemczech w latach 1918–1939*, Wrocławski Przegląd Międzynarodowy, 2, 1–2, s. 25–34.
- Chodorowski J., 1969, *Fichte – prekursor niemieckiej doktryny gospodarki wielkiej przestrzeni*, Przegląd Zachodni, 25, 5, s. 87–108.
- , 1971, *Niemiecka opozycja wobec rodzimych koncepcji gospodarki wielkiego obszaru*, Przegląd Zachodni, 27, 2, 3–4, s. 378–401.
- , 1972, *Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru (Grossraumwirtschaft) 1800–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Czubiński A., 1999, *Historyczne uwarunkowania rozwoju stosunków pomiędzy Polską a Niemcami i Rosją*, [w:] *Polska między Niemcami a Rosją*, red. T. Wallas, Wydawnictwo Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań, s. 6–22.
- Czubiński A. (red.), 1980, *Pojęcia „Volk” i „Nation” w historii Niemiec*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań.
- Eberhardt P., 2005, *Geneza i rozwój niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, Przegląd Geograficzny, 77, 2, s. 463–483.
- , 2008, *Geneza niemieckiej doktryny Lebensraumu*, Przegląd Geograficzny, 80, 4, s. 175–198.
- , 2009, *Koncepcje geopolityczne Karla Haushofera*, Przegląd Geograficzny, 81, 4, s. 527–549.
- Fiedor K., 1991, *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918–1945*, PWN, Wrocław.
- Fülster H., 1947, *Volk ohne Raum. Braucht Deutschland neuen Lebensraum*, Hamburger Kulturverlag, Hamburg.
- Goodrick-Clarke N., 2001, *Okultystyczne źródła nazizmu*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa.
- Grabska W., 1964, *Ekonomiczna ekspansja Niemiec na wschód 1870–1939*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Grabski A. F., 2006, *Dzieje historiografii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Heyden G., 1958, *Kritik der Deutschen Geopolitik. Wesen und soziale Funktion einer reaktionären soziologischen Schule*, Dietz, Berlin.
- Hirszowicz M., 1955, *O geopolityce*, Myśl Filozoficzna, 5-6, s. 257–286.
- Hładkiewicz W., 2009, *Ideologia „Weltmachtropolitik” w doktrynie kolonializmu niemieckiego (Zarys problematyki)*, Geopolityka, 1(2), s. 127–132.
- Jonca K., 1986, *Doktryna polityczna i wojenna Helmutha von Moltke Starszego*, [w:] *Studia z najnowszej historii Niemiec i stosunków polsko-niemieckich*, red. S. Sierpowski, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań, s. 81–93.
- Kamiński A.J., 1962, *Militaryzm niemiecki. Główne zagadnienia społeczne i polityczne*, Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Kirchhoff A., 2000, *Jak powstają narody*, [w:] *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej*, wybór i opracowanie A. Wolff-Powęska i E. Schulz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 253–269.

- Klin T., 2008, *Wizje ładu międzynarodowego w niemieckiej i anglosaskiej myśli geopolitycznej w okresie II wojny światowej*, Wydawnictwo A. Marszałek, Toruń.
- Kmieciniński J., 1994, *Nacjonalizm w germanoznawstwie niemieckim w XIX i początkach XX wieku*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Kokot J., Sobański W., 1960, *Mit o narodzie bez ziemi*, Wydawnictwo Zachodnie, Poznań.
- Kost K., 1989, *The conception of politics in political geography and geopolitics in Germany*, *Political Geography Quarterly*, 8, 4, s. 369–385.
- Krasuski J., 1965, *Z dziejów niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Krog F., 1930, *Paul de Lagarde und der deutsche Staat*, Lehmann, München.
- Kuderowicz Z., 1963, *Fichte*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Labuda G., 1963, *Historiograficzna analiza tzw. niemieckiego „Naporu na Wschód”, [w:] Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie Środkowej. Zbiór studiów nad tzw. niemieckim „Drang nach Osten”, red. G. Labuda, Instytut Zachodni, Poznań, s. 14–56.*
- Lach Z., Skrzyp J., 2007, *Geopolityka i geostrategia*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa.
- Litwin J., 1956, *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Lösch A., 1961, *Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji*, PWE, Warszawa.
- Lougee R.W., 1962, *Paul de Lagarde, 1827–1891: A Study of Radical Conservatism in Germany*, Harvard UP, Oxford.
- Maciejewski M., 1985, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, PWN, Warszawa-Wrocław.
- Mąciór-Majka B., 2007, *Generalny Plan Wschodni*, Avalon, Kraków.
- Madajczyk Cz., 1969, *Początki nazistowskiej Grossraumwirtschaft, [w:] Naród i państwo. Praca ofiarowana Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicę urodzin*, PWN, Warszawa, s. 261–269.
- Malec J., 1999, *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w czasach nowożytnych*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Moczulski L., 1999, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Bellona, Warszawa.
- von Moltke H., 1996, *O Polsce*, Wyd. Adiutor, Warszawa.
- Mosse G.L., 1977, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Czytelnik, Warszawa.
- Nowakowski S., bez roku, *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych. Encyklopedia T. I*, Nakładem Trzaski, Everta i Michalskiego, Sp. Akc. Warszawa.
- Olszewski H., 1980, *„Volk” w ideologii nazizmu, [w:] Pojęcia „Volk” i „Nation” w historii Niemiec*, red. A. Czubiński, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań, s. 85–98.
- , 1982a, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, PWN, Warszawa-Poznań.
- , 1982b, *Etapy rozwoju mitologii państwa pruskiego, [w:] Studia z dziejów myśli politycznej w Niemczech XIX i XX wieku*, red. H. Olszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań, s. 11–32.
- , 1989, *Zwischen Begeisterung und Widerstand Deutsche Hochschullehrer und der Nationalsozialismus*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Pawłowski S., 1938, *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania*, Książnica Atlas, Lwów-Warszawa.
- Penck A., 1925, *Deutscher Volks – und Kulturboden, [w:] Volk unter Völkern, Bücher des Deutschtums*, red. K. E. von Loesch, A Hillen-Ziegfeld Verlag, Breslau.

- Połomski F., 1982, *Teoria „krewi i ziemi” (Blut und Boden)*, [w:] *Studia z dziejów myśli politycznej w Niemczech XIX i XX wieku*, red. H. Olszewski, Wyd. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań, s. 207–230.
- Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej*, 2000, wybór i opracowanie A. Wolff-Powęska i E. Schulz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Sass H.M., 1973, *Die philosophische Erkunde des Hegelianers Ernst Kapp*, *Hegelstudien*, 8, Hamburg, s. 163–181.
- Schach A., 1996, *Carl Ritter (1779–1859). Naturphilosophie und Geographie*, Lit Verlag, Berlin-Hamburg-Münster.
- , 2006, *Alfred Kirchhoff (1838–1907): „Erdkunde“ und „Nation“*, Tectum Verlag, Marburg.
- Sprengel R., 1996, *Kritik der Geopolitik. Ein deutscher Diskurs 1914–1944*, Akademie Verlag, Berlin.
- Świderski B., 1949, *Niemiecka doktryna geopolityki*, *Przegląd Zachodni*, 5, 2, 7–8, s. 215–221.
- Tokarczyk R., 2005, *Współczesne doktryny polityczne*, Zakamycze, Kraków.
- Wolff-Powęska A., 1973, *Polityczne aspekty badań geograficznych w Niemczech*, *Przegląd Zachodni*, 29, 3, s. 17–40.
- , 1975, *Polityczne treści pojęcia Lebensraum oraz Grossraum*, *Przegląd Zachodni*, 31, 1, 1–2, s. 117–137.
- , 1979, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Instytut Zachodni, Poznań.
- , 1982, *Constantin Frantz i ideologia „środkowoeuropejskiej” Federacji Niemieckiej*, [w:] *Studia z dziejów myśli politycznej w Niemczech XIX i XX wieku*, red. H. Olszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań, s. 55–69.
- Wróblewski T.S., 1977, *Naród–państwo–kultura. Nowe interpretacje idei społeczno-politycznych J. G. Herdera*, *Przegląd Zachodni*, 33, 4, s. 1–20.
- Zdziechowski M., 1999, *W obliczu końca*, Stowarzyszenie Kulturalne „Frona”, Warszawa.
- Zernack K., 2006, *Niemcy–Polska. Z dziejów trudnego dialogu historiograficznego*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Zmarzlik H.G., 1963, *Der Sozialdarwinismus in Deutschland als geschichtliches Problem*, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 11, s. 245–273.

[Wpłynęło: luty; poprawiono: lipiec 2011 r.]

PIOTR EBERHARDT

PIONEERS OF GERMAN GEOPOLITICS

This article presents the work and achievements of two specific directions of study that had a direct influence on the development and ideological aspect of German geopolitics. The first of these was associated with the development of German human geography, while the second concerned the work devoted to the so-called “large area economy” (*Grossraumwirtschaft*). Each of these two different streams of research is analysed and interpreted in the article, the method applied to do this being a personal-chronological one. Presented here are the work and achievements of five outstanding German thinkers whose service it was to develop the foundations of contemporary human geography. In a similar manner, a presentation is made of the scientific output of the six most prominent economists and historians attempting to justify the view that the necessary condition

for the proper development of the German economy was to the establishment of a vast, centralised and well-organised German state.

The scholars introduced in the article as founders of German human geography are J. G. Herder (1744–1803), K. Ritter (1779–1859), E. Kapp (1808–1874), E. A. Arndt (1769–1860) and A. Kirchhoff (1838–1907). The creative output of each of those prominent German geographers is outlined. They represented different ideological and political views, and were interested in different scientific problems. Yet, owing to their diverse achievements, German geography became known and highly thought-of in the world. They were capable of associating the problems of the life sciences with the socio-economic ones. Their work also had political significance. They tried to determine the reach of the territory inhabited by the population of German nationality, and attempted to delineate, on the basis of various hypothetical prerequisites, the boundaries of the future German state. As time went by, these concept were increasingly to take on geopolitical significance.

The subject matter of the studies, related to the necessity for the establishment in Central Europe of a large, integrated economic area that would have come under the political domination of Germany in the future, was quite different from the former one. In order to introduce the cognitive value of these theoretical-ideological concepts, this paper presents the work of six German scholars, namely: J.G. Fichte (1762–1814), K.F. Nebenius (1784–1857), F. List (1789–1846), P. de Lagarde (1827–1891), C. Frantz (1857–1891) and G. Schmoller (1838–1917).

It is demonstrated in the subsequent part of the paper that the ideological and substantive shape of German geopolitics was also influenced by numerous other directions of study and intellectual inspirations. One of those was associated with social and political Darwinism, which was used to justify the view that relations between states and nations might be ruled by the merciless struggle for domination. As the result of this rivalry only the fittest states and nations could survive. Elimination of the weak and the unfit in the struggle of nations was deemed to be a natural and unavoidable process, and as time passed these concepts assumed an increasingly extreme nationalist and racist character.

In the final part of the paper it is concluded that the appearance and aspect of German geopolitics was under the influence of individual ideas, concepts and visions voiced by several generations of German scholars. These precepts became the basis for the development of geopolitics, a new field of knowledge, linking the domains of geography and the sciences dealing with the organisation of the state. At the same time, the ideology that ultimately took shape contributed to the adoption by Germany of the program of struggle for living space and for domination in Europe.